

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Patrik Bulak

**Dech a dýchání jako zdrojová oblast konceptuálních metafor
v češtině**

Breathing and respiration as the source domain of conceptual
metaphors in Czech

Praha 2013

Vedoucí práce: doc. PhDr. Irena Vaňková, CSc., Ph.D.

Poděkování

Na tomto místě velice děkuji doc. PhDr. Ireně Vaňkové, CSc., Ph.D., a to nejen za odborné vedení této práce, ale také za neutuchající podporu při jejím samotném sepisování. Stejně tak v tomto směru děkuji Mgr. Veronice Čurdové, bez jejíž postřehů a připomínek by rovněž práce nenabyla předkládané podoby.

Dále patří mé díky celé řadě lidí za inspiraci různého typu. Jmenovitě děkuji Mgr. Kamile Němečkové za doporučení kolektivní monografie *Pojetí duše v náboženských tradicích světa*, z níž jsem hojně čerpal zejména ve druhé kapitole v souvislosti s mezikulturně ukotvenou konceptuální metaforou DECH JE DUŠE.

V neposlední řadě vděčím za zájem a podporu svým nejbližším, a to především přítelkyni Jitce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 22. 5. 2013

Patrik Bulak

Abstrakt

Bakalářská práce se soustřeďuje na sémantický okruh dechu a dýchání. Vychází při tom z teorií a metod kognitivně-kulturního přístupu k jazyku.

V první kapitole je věnována pozornost teorii konceptuální metafory, kognitivnímu pojetí metonymie a kombinaci metafory s metonymií (tzv. metaftonymií).

Další kapitola přibližuje zkoumaný sémantický okruh na základě dat z výkladových, etymologických a jiných slovníků. Upozorňuje se při tom na metafory a metonymie, k nimž tyto údaje poukazují.

Třetí kapitola se zabývá tělesnou zkušeností s dechem, a to v celé její šíři (smyslové vnímání dechu a vlastní prožívání dýchání). Je zde rovněž naznačeno, jakým způsobem se tento zkušenostní základ promítá do jazyka.

Stěžejní kapitola práce představuje klasifikaci shromážděného jazykového materiálu: ukazuje, k jakým cílovým oblastem se váže zdrojová oblast dechu a dýchání na základě metaforických vyjádření excerpovaných z frazeologických slovníků ve formě frazémů. Výzkum ukázal, že se dech a dýchání ve zdrojové oblasti uplatňují především metonymicky. Lze pak rozlišit tzv. metafory z metonymií (metaftonymie) a „čisté“ metafory (personifikace). Na základě interpretace dat jsou na konci práce formulovány konceptuální metafory založené na dechu a dýchání.

Klíčová slova

český jazyk, slovní zásoba, frazeologie, kognitivní lingvistika, antropologicky a kulturně orientovaná lingvistika, konceptuální metafora, metonymie, metaftonymie, antropocentrismus, jazykový obraz světa, konotace, dech, dýchání

Abstract

Bachelor thesis is focused on the semantic sphere of breathing and respiration. It is based on theories and methods of cognitive-cultural approach to language.

The first chapter concerns the conceptual metaphor theory, metonymy cognitive concepts and the metaphor combined with metonymy (the metaphonymy).

The next chapter brings examined semantic sphere based on data from interpretation, etymological dictionaries etc. The attention is drawn in particular on metaphor and metonymy, to which the data refer.

The third chapter deals with the physical experience of breathing in its entirety (sensory perception of breathing and experiencing of own respiration). There is also outlined, how this experience base is projected into the language.

The crucial chapter of the thesis presents the classification of the collected material of language: it shows which target domains are related to source domain of breathing and respiration on the metaphorical expressions excerpted from phraseological dictionaries in the form of idioms. Research has shown that the breathing and respiration in the source domain are used primarily metonymically. Then it is possible to distinguish the metaphors from metonymy (metaphonymies) and the „pure“ metaphors (personifications). Based on the data interpretation there are at the end of the thesis formulated conceptual metaphors based on breathing and respiration.

Keywords

Czech language, vocabulary, phraseology, cognitive linguistics, anthropologically and culturally based linguistics, conceptual metaphor, metonymy, metaphonymy, anthropocentrism, the linguistics picture of the world, connotations, breathing, respiration

Prostředí (atmosféra).....	54
2.1.1.2 Aktivita.....	55
Síla.....	55
Míra.....	56
Odpočinek.....	57
2.2 „Čisté“ metafory (personifikace).....	57
2.2.1 Cílové oblasti.....	58
2.2.1.1 Teplota.....	58
2.2.1.2 Přítomnost („vanutí“).....	58
Závěry.....	60
Seznam pramenů a použité literatury.....	62
1.Prameny.....	62
2. Literatura.....	63

Seznam použitých zkratek

Čel	Mudrosloví národu slovanského ve příslovích Františka L. Čelakovského
ČNK	Český národní korpus (SYN2010)
ČSVS	Český slovník věcný a synonymický 2
JgS	Slovník česko-německý Josefa Jungmanna
PSJČ	Příruční slovník jazyka českého
Mach	Etymologický slovník jazyka českého Václava Machka
Rej	Český etymologický slovník Jiřího Rejzka
SČFI 1	Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné
SČFI 2	Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné A–P
SJČ	Slovník jazyka českého
SČS	Slovník českých synonym
SNČ	Slovník nespisovné češtiny
SSČ	Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost
SSJČ	Slovník spisovného jazyka českého
Tez	Tezaurus jazyka českého

Úvod

„Ve slavných upanišadových pasážích [...] se přou různé životní funkce, která z nich je nejvýznamnější. Aby se ukázalo, na čí straně je pravda, každá na rok tělo opustí. To pokaždé přežije, byť s různými defekty (hluché, němé apod.) Když se však chystá odejít životní dech, je naléhavě žádán, aby tak nečinil, neboť to by znamenalo konec pro všechny“ (Chlup, 2007, s. 248).

Dech je pro nás smyslově vnímatelným znakem přítomnosti života.¹ Prvním nádechem při narození začíná lidský život a při umírání člověk vydechne naposledy. Začátek a konec dechu tak ohraničuje celý lidský život.

Avšak dýchání není pochopitelně vázáno jen na člověka, velmi podobné je to nejen u všech savců, ale i u jiných zvířat.² Dech, sestávající z fází nádechu a výdechu, přisuzujeme v určité formě také rostlinám a setkáváme se s ním v přeneseném významu rovněž jako s něčím, co je vůbec základním principem celého kosmu, jehož cykly se člověku jeví jako nekonečný sled „nádechů“ a „výdechů“ v širším měřítku.³ Rozrůstání je v tomto směru často chápáno jako nádech, zatímco smršťování bývá přirovnáváno k výdechu. Dech symbolizuje kosmické oživující síly, tvůrčího ducha na prapočátku světa (Becker, 2002, s. 50). Představy tohoto typu jsou hojně zastoupeny v různých jazycích (byť snad s kulturními odchylkami). Například „v taoismu existuje představa devíti různých prvopočátečních proudů dechu, jejichž postupné splývání vytvořilo fyzický prostor, předpoklad všeho jsoícího“ (tamtéž). Naše judaisticko-křesťanská kultura vychází z toho, že Bůh Adama oživil svým dechem; tím, že mu život vdechl (tamtéž).⁴

Jazyk je sám o sobě jakožto lidská doména antropocentrické povahy; promítají se do něj různé mentální koncepty motivované primárně zkušeností, která vyplývá z lidské tělesnosti. Člověk má totiž přímou zkušenost s vlastním tělem, a tedy i s dechem, jelikož na něm přímo závisí naše fyzická existence. Díky plicím, jejichž hlavní funkcí je ve spolupráci se srdcem neúnavné udržování tohoto základního životního rytmu, se nám pravidelně okysličuje krev. Tento proces (medicínskou terminologií označovaný jako respirace) je podobně jako srdeční tep nezávislý na naší

¹ Srovnatelným znakem přítomnosti života je kromě dechu srdeční tep.

² Dýchání přiznáváme v našem obrazu světa jen těm zvířatům, u kterých je proces přijímání kyslíku viditelný pouhým okem, a proto neříkáme např. o hmyzu, že dýchá (Pajdzińska, 1999, s. 52).

³ Uchopitelnější je pro nás díky svým kratším intervalům cyklus střídání dne a noci.

⁴ Srov. také Pajdzińska, 1999, s. 53.

vůli a vědomé kontrole.⁵ Ačkoli dech můžeme vědomě zadržovat, zpravidla nám to pud sebezáchovy nedovolí na příliš dlouhou dobu. Existence našeho těla je závislá na kontinuitě dechu.⁶

Z výše uvedeného vyplývá, že dokud člověk dýchá, do té doby žije. Dokud je v těle dech, do té doby je tu zároveň i život, vědomí a nebo také přímo duch či duše, což je základní mentální koncept našich předků, který se objevuje v mnohých kulturách. Představa dechu jako života samotného se totiž mimo jiné ukazuje takřka ve všech jazycích. V současné češtině, podobně jako i v ostatních slovanských jazycích, vidíme již na první pohled dobře čitelnou etymologickou souvislost mezi slovy *dech* a *duch*, *duše*. Podobnou formální souvislost najdeme například také u latinských výrazů *spirare* „dýchat“ a *spiritus* „duch“, „dech“.

Obzvlášť ve východním myšlení se setkáváme s důrazem na dech jakožto fyzickou spojnicí s duchovním světem (srov. různá dechová meditační cvičení, jež mají potenciál uvolnit mysl soustředěním se na vlastní dech). Vyplývá to mimo jiné právě z velmi dobré fyzické uchopitelnosti dechu. Dech totiž vnímáme takřka všemi smysly; lze slyšet nejen dýchání druhých lidí, ale na rozdíl od srdečního tepu můžeme poměrně snadno naslouchat i svému vlastnímu dechu. Dech můžeme také vidět, když teplota vzduchu dosáhne určité hranice, a můžeme ho také cítit, a to jak čichem,⁷ tak i v podobě hmatového vjemu, což opět umožňují rozdíly teplot. Každý člověk může ale také při zaměření pozornosti na vlastní dech cítit tento základní životní proces vnitřně v jeho vlastní podstatě a v jeho procesualnosti. My, kteří patříme do západní civilizace, často obracíme svou pozornost k dechu teprve v momentech, kdy vybočujeme ze svého běžného tempa; vnímáme, když dýcháme zrychleně či těžce nebo když dech musíme na chvíli zatajit. Způsob dýchání vypovídá nejen o našem fyzickém stavu, ale také o stavu psychickém.

Cílem této bakalářské práce je postihnout na základě českého jazykového materiálu, jakým způsobem pojem dechu a dýchání vystupuje ve zdrojové oblasti tzv. konceptuálních metafor⁸ a k jakým cílovým oblastem se vztahuje. V závěru tak představíme tyto konceptuální metafory.

Ukázalo se, že četná metaforická vyjádření vychází z metonymie. Šíře metonymické konceptualizace v tomto pojmovém okruhu nás tedy nakonec přivedla

⁵ Nejvýraznějším projevem této automaticnosti je plynutí dechu během spánku.

⁶ Z pohledu medicínské praxe existují i případy opětovného včasného návratu dechu; proto jsme ostatně obeznamováni s praktikou umělého dýchání.

⁷ Srov. *svěží, vonný* či naopak *zapáchající dech*.

⁸ Viz dále kapitulu I., 1.1.1 Metafora, s. 15.

k rozšíření původního úkolu: pozornost jsme zaměřili nejen na metaforu, ale také na metonymii a tzv. metaftonymii.⁹ V práci tak věnujeme pozornost veškerým nepřímým pojmenováním a vyjádřením, jejichž motivace tkví v tělesné zkušenosti s dechem a dýcháním.

⁹ Viz dále kapitolu I., 1.1.3 Metaftonymie: interakce mezi metaforou a metonymií, s. 19.

I. Teoreticko-metodologická východiska

V této práci budeme vycházet ze syntézy dvou teoreticko-metodologických proudů v rámci směru, jenž je tradičně, i když snad poněkud nepřesně, nazýván kognitivní lingvistika. Tuto syntézu lze nazývat spíše **kognitivně-kulturním přístupem k jazyku**,¹⁰ protože sestává ze dvou vzájemně se doplňujících složek.

Nejprve však představme širší kontext vzniku kognitivní lingvistiky:

Zhruba od počátku 80. let minulého století bylo přehodnocováno striktní oddělování těla a mysli (či přímo duše), jež mělo do té doby silnou a dlouhou tradici. Ke slovu se začal více dostávat přístup holistický, psychosomatický, a to nejen na základě praxe medicínské, ale také obecně terapeutické, pedagogické aj. (Vaňková a kol., 2005, s. 19). „To vše svědčí o postupné, dlouhodobé, a zřejmě velmi významné proměně paradigmat, která se netýká pouze několika jednotlivých oborů, ani pouze vědy. Souvisí s potřebou propojovat kontexty různých disciplín, sféry přemýšlení, prožívání a zkušenosti, hledání i jeho reflexe, ale i s novou duchovností proměňujícího se a globalizujícího se světa. Právě v tomto kontextu se etabluje i kognitivní věda [...]“ (tamtéž).

Kognitivní věda¹¹ se zaměřuje na lidskou mysl¹² a způsob, jakým poznává a uchopuje (fyzický) svět. V souvislosti s tím je velmi důležitým prostředkem zkoumání mysli jazyk, a tak zde **lingvistika** funguje **jako jedna z kognitivních věd** (vedle filozofie, psychologie, umělé inteligence, neurovědy a antropologie).¹³ Toto pojetí je zároveň prvním významem pojmu kognitivní lingvistika.

Kognitivní lingvistikou však může být míněna i určitá **mezioborová subdisciplína**, v rámci které se snoubí zájmy psycholingvistiky a neurolingvistiky (osvojování řeči, její produkce a recepce atp.) (Vaňková, 2009, s. 245).

¹⁰ Někdy se pracuje též například s označením kognitivní etnolingvistika, a to především v polském prostředí (Bartmiński, 2009). V českém prostředí je tento přístup v poslední době označován jako antropologická lingvistika: „[...] chceme jazykovědu profilovat ještě výrazněji jako humanitní disciplínu, která je založena filologicky a se zřetelem k sémiotické dimenzi jazyka propojuje studium jazyka s dalšími humanitními obory, zejména s literární vědou, ale např. i moderní folkloristikou“ (Vaňková, 2012, s. 65).

¹¹ V odborné literatuře se lze setkat také s plurálovou podobou „kognitivní vědy“: „Podle Garnera představuje kognitivní věda v singuláru ‚soudobý pokus odpovědět s využitím empirických metod na prastaré epistemologické otázky týkající se zejména povahy vědění (vědomí), jeho složek, pramenů, jeho rozvoje a rozmachu.‘ Francisco Varela definuje kognitivní vědy v plurálu jako ‚moderní vědeckou analýzu mysli a poznání ve všech jejich dimenzích‘, přičemž dodává, že se jedná o multidisciplinární obor, jehož základy nejsou doposud dobře definovány“ (Petrů, 2005, s. 10).

¹² V souvislosti s lidským myšlením byla zpočátku předmětem zájmu těchto vědců především umělá inteligence.

¹³ Srov. např. Thagard, 2001, s. 11.

Třetím a pro nás stěžejním významem pojmu kognitivní lingvistika je **přístup k jazyku**, který se zabývá sémantickou dimenzí jazyka. Tento přístup tedy doplňuje strukturalismus zabývající se syntaktickou dimenzí jazyka a komunikačně-pragmatický přístup, jenž se soustřeďuje na pragmatickou dimenzi jazyka (Vaňková a kol., 2005, s. 18). Vychází se zde mimo jiné z předpokladu, že z jazyka lze vyčíst, jakým způsobem poznáváme svět; jazyk je dokladem naší kognitivity.

Jak bylo naznačeno na začátku této kapitoly, teoretický základ a metodologie kognitivně-kulturního přístupu k jazyku vychází ze dvou škol, které mají na českou kognitivní lingvistiku v tomto pojetí (přístup k jazyku) značný vliv, a proto se zde budeme po představení těchto škol již držet přesnějšího označení kognitivně-kulturní přístup k jazyku.¹⁴

1. Kognitivní aspekt přístupu („americká škola“)

Americká škola představuje směr tzv. čistě kognitivní. Je zde akcentována biologická podstata člověka jakožto základní činitel utvářející lidskou zkušenost, a tedy formující i způsob fungování lidské mysli, který se odráží v jazyce. Tento proud je spojován především s Georgem Lakoffem a Markem Johnsonem.

V předmluvě ke knize *Metafory, kterými žijeme* (2002)¹⁵ autoři explicitně říkají, že byli při své práci mimo svůj záměr vedeni k „revizi ústředních předpokladů západní filozofické tradice“ a dále pokračují: „Zejména to znamenalo odvrhnout možnost jakékoli objektivní nebo absolutní pravdy a spoustu dalších příbuzných předpokladů. Znamenalo to rovněž poskytnout alternativní výklad, v němž by místo objektivní pravdy hlavní úlohu hrály lidská zkušenost a porozumění.“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 10).

Proti tzv. mýtu objektivismu tak již v 80. letech autoři staví **experencialismus (zkušenostní realismus)**. V rámci tohoto přístupu si je badatel vědom svých lidských omezení i své subjektivity. Je to dáno právě tím, že autoři se v *Metaforách, kterými žijeme* zabývají primárně lidskou myslí a ve výzkumech tohoto typu se vyjevují spíše společní jmenovatelé než obecně platná „absolutní pravda“.¹⁶ Mysl se zde zkoumá za pomoci mysli – zkušenostní realismus

¹⁴ Srov. Vaňková, 2007, s. 45–51.

¹⁵ Z anglického originálu *Metaphors We Live By* (1980) přeložil Mirek Čejka.

¹⁶ To platí také pro kognitivní zkoumání lexikálního významu, resp. jeho konotační složky – zde získává prostor hledisko interpretační, protože jde o dynamickou a otevřenou významovou složku. Strukturní lingvistika se

tak skýtá prostor pro uchopení sdílené subjektivity. Nejde tedy o metodologický přístup experimentální, charakteristický zejména pro přírodní vědy, ani o konstrukční metodu: v případě tohoto přístupu k jazyku jde o interpretaci jazykového materiálu za pomoci jazykového povědomí samotného badatele, které nelze při výzkumu eliminovat, spíše je naopak třeba jej efektivně využívat.¹⁷ Zkušenostní přístup je nakonec základem poznání i v psychologii, pedagogice, ale i v uměnovědách (Vaňková a kol., 2005, s. 20).¹⁸

Dalším zásadním přínosem americké školy je Lakoffovo přehodnocení aristotelovské klasické kategorizace, kterou nahradil v souladu s výzkumy Eleonory Roschové¹⁹ **kategorizací pomocí prototypu** (2006),²⁰ v rámci níž nemají jednotlivé kategorie ostré hranice a každá konkrétní kategorie tak má vždy „lepší“ představitele (prototypy v centru) a „horší“ členy (jevy na periferii), které spojují určité společné vlastnosti. Tento kategorizační mechanismus opět poukazuje na relativitu všeobecnějších závěrů. Kategorie se mohou totiž výrazně lišit, a to nejen v myslích zástupců jednoho jazykového společenství, ale také napříč kulturami. Pro kategorizaci je v kognitivním pojetí charakteristická vágnost, nikoli ostré hranice.²¹

Jedním z ústředních pojmů amerického kognitivního proudu jsou **konceptuální (pojmová) schémata**.²² Jde o univerzální představové vzorce, které v mysli vznikají právě na základě zkušenosti s vlastním tělem a prostorem. Ve výsledku se ukazuje, že abstraktní jevy přirovnáváme k jevům konkrétním (viz dále 1.1.1) – a to vše lze vyčíst právě z jazyka.

Johnson definoval řadu představových schémat, se kterými lidská mysl operuje nezávisle na kulturní příslušnosti, neboť jsou dána naší „všelidskou“ tělesnou zkušeností (*The Body in the Mind*, 1987). Při rozboru jemu dostupných jazykových dat (angličtina) zjistil, jaká schémata se nejčastěji při vyjadřování abstraktních záležitostí uplatňují. Jmenujme zde alespoň ta základní – CESTA, NÁDOBA,

konotacím vyhýbá a klade tudíž důraz na denotaci; na uzavřenou významovou definici kladoucí si nárok na obecnou platnost.

¹⁷ Tento faktor neopomíjí ani strukturní přístup k jazyku, v některých pracích tak narážíme na pojmy typu jazykové povědomí či přímo intuice (např. Čermák, 2001, s. 96).

¹⁸ Autorka vychází z typologie metodologických přístupů I. M. Havla (srov. např. Kognitivní věda a problém vztahu mezi myslí a tělem. In Krámský, D.: *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor 2009, s. 13–25).

¹⁹ Tato americká psychologka výsledky svých výzkumů publikovala již na počátku 70. let.

²⁰ *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Z anglického originálu *Woman, Fire and Dangerous Things* (1987) přeložil Dominik Lukeš.

²¹ O tomto jevu psal mimo jiné již v 60. letech český sociolingvista J. V. Neustupný: On the Analysis of Linguistic Vagueness. In *Travaux linguistiques de Prague*, 2, Praha 1966, s. 39-51 (podle Starý, Z: *Kognitivní lingvistika* (přednáška). Praha, FF UK, 11. 10. 2012).

²² Pojem *image schemas* bývá překládán do češtiny jako pojmová nebo častěji představová schémata. Daná schémata píšeme verzálkami po vzoru Johnsona (např. schémata CESTA, CYKLUS, NÁDOBA atp.).

SPOJENÍ, CYKLUS, ČÁST A CELEK nebo CENTRUM A PERIFERIE. Tato základní představová schémata se pochopitelně uplatňují také v češtině, jak je patrné například z nejjednodušších metaforických vyjádření typu *došli jsme k závěru* (CESTA), *byl plný dojmů* (NÁDOBA), *navázali spolu kontakt* (SPOJENÍ) atp. Představové schéma dává tedy vzniknout konceptuální metafoře, která se realizuje v četných konkrétních vyjádřeních²³ (viz dále 1.1).

V souvislosti s naším tématem vystupuje nejčastěji představové schéma CYKLUS, které se projevuje střídáním jednotlivých fází dechu – nádechu a výdechu. Také bychom mohli mluvit o schématu NÁDOBY: člověk sám sebe chápe jako nádobu, jež může být nádechem naplňována a výdechem vyprazdňována.

1.1 Základní principy myšlení: metaforičnost a metonymičnost

1.1.1 Metafora

Lakoff začal na přelomu 70. a 80. let upozorňovat na metaforickou povahu jazyka, která se projevuje nejen skrze jeho poetickou funkci, ale i v rámci běžné každodenní komunikace. Lakoffův zájem o metaforu vyústil v jednu z nejdůležitějších kognitivistických prací; v knihu *Metafory, kterými žijeme*, již napsali spolu s Johnsonem v roce 1980 (Trávníček, 2005, s. 254).

Autoři v práci nabízí několik zajímavých zjištění o jazyce ve vztahu k naší kognitivitě. Jedním z takových zjištění je, že metaforický charakter jazyka je až sekundární: že vyplývá z metaforické povahy lidské mysli. Předpokladem této hypotézy je, že naše mysl není ve většině případů schopna přímého poznání, nýbrž uchopuje jednu část skutečnosti na základě přirovnání k jiné části skutečnosti – v souvislosti s výše uvedenými představovými schématy se ukázalo, že mysl za tímto účelem zpravidla využívá pojmů z oblasti fyzické zkušenosti pro uchopení jevů abstraktních. Metafora tedy není proces primárně jazykový, nýbrž kognitivní, mentální. Produkty metaforičnosti lidské mysli jsou tak kromě jazyka například i sny, různé rituály, ale také grafická či scénická vyjádření.²⁴ Jazyk je však jedním z nejvýraznějších dokladů tohoto mentálního principu; metafory užíváme denně, aniž bychom si to výrazněji uvědomovali.

²³ Konceptuální metafora se může projevovat již na úrovni pojmenování, nejvýrazněji se však uplatňuje ve frazeologii.

²⁴ „Metafora je [...] jevem kognice, resp. konceptualizace (tvoření pojmů); její realizace v modu jazyka je až sekundární (stejně tak se může realizovat v kódech mimoverbálních, např. graficky, scénicky, ve snové symbolice, v rituálech apod.)“ (Vaňková, Nebeská, 2003, s. 31).

V české lingvistice byla metafora v 80. letech pojímána spíše jako prostředek jazykového ozvláštnění a projev „jazykové ekonomie“, než jako jazykový doklad procesu probíhajícího v lidské mysli (Filipec, Čermák, 1985, s. 108).²⁵ Metafory byly v tomto kontextu rozděleny na dva typy. Jako **uzuální**²⁶ Josef Filipec označuje metafory lexikalizované, tedy takové, „jejichž přenesenost už nabyla, popř. nabývá společenské hodnoty“ a dále uvádí, že tyto metafory mohou být buď součástí významových užití lexému (např. *dravčí povaha* „krutá“, *zlatá kaplička* expr. „Národní divadlo“) a nebo mohou tvořit sekundární významy polysémických lexémů (např. *hlava šroubu*, *koruna stromu*), což znamená důraz na přenesené významy. Jako metafory **aktuální** jsou zde klasifikovány klasické básnické metafory, popř. jakýkoli projev jazykové invence mluvčího během promluvy (tamtéž). O tom, že potřeba prostředků této nepřímé nominace (tamtéž) musí vyplývat ze specifických kognitivních mechanismů lidské mysli, se ovšem v „klasické“ lexikologii nehovoří.

Američtí kognitivisté však zhruba ve stejné době vypracovali svou **teorii konceptuální metafory**²⁷ (Lakoff, Johnson, 2002), v rámci které se metafora, resp. metaforické vyjádření, chápe jako jazykový doklad kognitivního procesu a týká se celých pojmů. Metaforická vyjádření jsou v tomto pojetí tedy vlastně jazykovým výsledkem metaforické konceptualizace (metafory), jejíž základ může vycházet z některého z představových schémat.²⁸ Podstata této teorie tkví v tzv. mapování. Při něm dochází k přenosu mezi dvěma pojmovými oblastmi – zdrojovou a cílovou. Konceptualizace spočívá v tomto přenosu, kdy si jeden pojem představujeme jako pojem zcela odlišný: například abstraktum uchopujeme tak, že si ho představujeme jako konkrétum a následně tak o něm i mluvíme.

²⁵ Josef Filipec klasifikuje metaforu a metonymii jako procesy nepřímé nominace: „Jazyková ekonomie se projevuje na úseku lexikální zásoby tím, že se využívá existujících lexikálních forem k označení dvou i více různých tříd denotátů. Postupy, kterými se to děje, využívají evidentních souvislostí mezi denotáty a odpovídají i lidské psychologii a lidskému myšlení. Jsou to především vztahy podobnosti a pojmové souvislosti, soumeznosti (kontigity). Tyto vztahy odpovídají dvěma typům znaku, ikonou a indexu“ (Filipec, Čermák, 1985, s. 108). Na vztahu podobnosti se – doplňme – zakládá metafora, na vztahu pojmové souvislosti metonymie.

²⁶ Uzuální metafory jsou zde přisuzovány především jazyku publicistů. Metafory se však projevují nejen v každodenní komunikaci, ale i v odborném jazyce, srov. vědecké názvosloví, např. lékařskou terminologii (Bozděchová, 2010, s. 101–108; Bozděchová, 2009).

²⁷ *Conceptual metaphor theory*, do češtiny často překládáno také jako teorie pojmové metafory. V této práci se budeme držet také formální, resp. grafické, podoby stanovené Lakoffem a Johnsonem; např. metaforické vyjádření *pěnilo to v něm* odpovídá konceptuální metafoře HNĚV JE ZAHŘÍVANÁ KAPALINA V UZAVŘENÉ NÁDOBĚ.

²⁸ Např. představové schéma NÁDOBA → konceptuální metafora ČLOVĚK JE NÁDOBA → metaforické vyjádření *je plný nadšení, potřebovala to ze sebe dostat* atp.

V typologii Lakoffa a Johnsona jsou rozlišovány tři druhy konceptuálních metafor: strukturní, orientační a ontologické. V rámci **strukturních metafor** je jeden pojem strukturován na základě druhého: například o teoriích můžeme mluvit (a zároveň přemýšlet) jako o budovách; užívána jsou například konkrétní vyjádření jako *zbořil jeho teorii, postavil teorii na vratkých základech*, ve kterých se uplatňuje konceptuální metafora TEORIE JE BUDOVA (2002, s. 15–25).

To, že máme johnsonovsky vyjádřeno „tělo v mysli“ (*Body In The Mind*, 1987), se ukazuje obzvlášť na **metaforách orientačních**, které vycházejí z naší fyzické zkušenosti s pohybem a orientací v prostoru. Jako nejdůležitější se jeví opozice NAHOŘE–DOLE, jejímž prostřednictvím můžeme pochopit vznik konkrétních českých metaforických vyjádření typu *je na vrcholu kariéry, jde to s ním z kopce* atp. Poloha NAHOŘE je hodnocena jako pozitivní, zatímco poloha DOLE bývá vnímána jako negativní. Je to dáno tím, že většinu života trávíme s „hlavou vzhůru“, kdežto jakmile „padáme“ či „uléháme“, bývá to většinou spojováno s pasivitou, stagnací či koncem existence (nemoc, smrt).²⁹ Dokladem tohoto hodnocení obsaženého v jazyce tak mohou být orientační metafory ŠŤASTNÝ JE NAHOŘE (např. *dnes se mi zvedla nálada*) a SMUTNÝ JE DOLE (např. *upadl jsem do deprese*) (Lakoff, Johnson, 2002, s. 26–27).

Základ třetího typu konceptuálních metafor, tzv. **ontologických metafor**, spočívá ve fyzické zkušenosti s různými látkami a hmotnými objekty. Proto můžeme například konceptualizovat vědomí jako stroj: ontologické metafory VĚDOMÍ JE STROJ odpovídají vyjádření typu *moje myšlení nefunguje, točí se mu v hlavě kolečka, dochází pára* atp. Do ontologických metafor Lakoff s Johnsonem řadí také konceptuální metafory založené na představovém schématu NÁDOBA (člověk o sobě často hovoří jako o nádobě, která se plní například různými emocemi (viz zde s. 15, ale i Lakoff, Johnson, 2002, s. 43–44).

Autoři považují za zvláštní extenzi ontologické metafory **personifikaci** (tamtéž, s. 48). Tendence k personifikování živých i neživých objektů a abstrakt tkví v našem antropocentrismu (viz dále teze „polské školy“, s. 21). Mnoho objektů a jevů konceptualizujeme jako lidskou bytost. Tak můžeme například říkat o kamnech – která vydávají teplo podobně jako člověk svým dechem – že *dýchají*. Nejzřetelněji se

²⁹ Hodnocení aktivity jako něčeho lepšího a pasivity jako něčeho horšího se může kulturně lišit. Co se týče orientačních metafor ŽIVOT A ZDRAVÍ JSOU NAHOŘE a SMRT A NEMOC JSOU DOLE v češtině, srov. také Patočková, 2006.

však personifikace projevuje u abstrakt (EMOCE JE ČLOVĚK → *přepadla ho úzkost* apod.).

1.1.2 Metonymie

Podobně jako metafora je i metonymie kognitivní proces, který lze sledovat na základě jazykových dat. Rozdíl mezi metaforou a metonymií definoval kromě Lakoffa a Johnsona například William Croft: zatímco metafora je přenášení (mapování) mezi dvěma různými doménami, metonymie je přenos uvnitř jedné domény (1993, s. 348).³⁰ V rámci metonymie vyjadřujeme určitý celek (pojem) skrze označení některé z částí tohoto celku. Jazyková forma metonymie tak na celek poukazuje, protože ho v jistém směru zastupuje, referuje k němu. Jako příklad uveďme běžná metonymická vyjádření typu *četl Čapka* (Čapkovo dílo) nebo *koupil si Fendera* (hudební nástroj značky Fender), ale také *zrudnul* jakožto vyjádření celé emoce (zde studu či hněvu) skrze popis jednoho z jejích smyslově vnímatelných doprovodných jevů.

Lakoff a Johnson rozlišují ve své práci základní metonymické typy (2002, s. 49–52): VÝROBCE ZA VÝROBEK (*v pracovně mu visí i Mucha*), POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE (*klávesy dnes nemají na zkoušku čas*), ŘÍDÍCÍ ZA ŘÍZENÉHO (*Napoleon prohrál u Waterloo*), INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ (*vláda schvaluje předčasné volby*), MÍSTO ZA INSTITUCI (*Pražský hrad na to neříká nic*), MÍSTO ZA UDÁLOST (*Temelín ohrozil naše zahraniční vztahy*). Nejprototypičtější metonymií je typ ČÁST ZA CELEK. Autoři zde uvádějí „speciální případ“ této metonymie, a to TVÁŘ ZA ČLOVĚKA,³¹ což ilustrují příklady: *ona je prostě jenom taková pěkná pusinka, z hledišť na mě civěla spousta cizích tváří* nebo *už bychom tady potřebovali pár nových tváří* (tamtéž, s. 51).

Typologií metonymií se kromě amerických kognitivistů dále zabývali například Günter Radden a Zoltán Kövecses (1999, s. 21), kteří uvádějí navíc typy VÝSLEDEK ZA AKCI (*stavba se povedla*) nebo PŘÍČINA ZA NÁSLEDEK – v souvislosti s naším tématem by tomuto typu v jistém směru odpovídalo například vyjádření *ještě dýchá* ve významu „žije“ – zde již jde o konkretizovaný případ dané metonymie, a to DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT. V této práci se kromě tohoto typu budeme setkávat

³⁰ Dále však budeme pro větší srozumitelnost a jednoduchost využívat i definice J. Filipce: metafora je pojmenování / vyjádření na základě podobnosti, metonymie na základě pojmové souvislosti (Filipec, Čermák 1985, s. 108).

³¹ Můžeme se však setkat také s metonymií NOHA ZA ČLOVĚKA, např. *nebyla tam ani noha*.

především s metonymií PROJEV STAVU ZA STAV, resp. ZPŮSOB DÝCHÁNÍ ZA EMOCI (*zatajil dech, vyrazilo jí to dech* apod.).

Klaus-uwe Panther a Linda L. Thornburg v *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (2007) mluví v souvislosti s metonymií o **teorii substituce**, která spočívá ve výše ilustrovaném pojmání metonymie jako referenčního principu: označení jednoho aspektu pojmu (zdroj nebo spíše prostředek) slouží k vyjadřování celého pojmu, tedy cílové oblasti (Geeraerts, Cuyckens, 2007, s. 237).³² Autoři však vytýkají substituční teorii určitou jednostrannost, jelikož podle nich metonymie nemá pouze referenční funkci, nýbrž také funkci predikační (srov. příklad *pěkné tváře*, tamtéž, s. 238). V případě pojmů dech a dýchání nám ovšem postačí, zaměříme-li se pouze na referenční rovinu metonymie: dech a dýchání referuje, resp. odkazuje k životu nebo ke stavu člověka.

V našem výzkumu se ukázalo, že metonymie je procesem primárním a někdy teprve na jeho základě může docházet k metaforickým přenosům.

1.1.3 Metaftonymie: interakce mezi metaforou a metonymií

Jak bylo již naznačeno, metafora a metonymie se dosti často kombinují. Louis Goossens pro tyto kombinace stanovil termín **metaftonymie** (1990, 2002). V českém kontextu o tomto jevu nebylo dosud soustavněji pojednáno. Zmiňme v tomto směru tedy alespoň některé zásadní zahraniční výzkumy, ze kterých (mnohdy nepřímou) vyplynulo, že metafora a metonymie spolu často interagují: Kóvecses (1995), Lakoff (1987) a Susanne Niemeierová (2000) zkoumali pojmové oblasti LÁSKA a HNĚV, Kurt Feyaerts (1999, 2000) například HLOUPOST v hovorové němčině (podle Geeraerts, Cuyckens, 2007, s. 243).

Ačkoli někteří z uvedených badatelů se nevěnovali primárně spojitostem mezi metaforou a metonymií, z jimi zkoumaného materiálu vyplynulo, že metaforu a metonymii nelze pojímat jako dva izolované, vzájemně nekombinovatelné kognitivní procesy, ale že například mnoho konkrétních metaforických vyjádření vychází z metonymií (např. Lakoff, 1987, s. 383).

Jako první se těmito kombinacemi začal explicitně zabývat teprve Goossens. Ten veškeré interakce mezi metonymií a metaforou uvedl do lingvistického bádání

³² „Traditionally, then, metonymy has been regarded as a stand for relation in which the name of one thing (henceforth, the source or vehicle) is used to refer to another thing (henceforth, the target) with which it is associated or to which it is contiguous. This view can be called the substitution theory of metonymy. A corollary of the substitution theory is that the source and the target are, at some level of analysis, considered to be equivalent ways of picking out the same referent“ (Geeraerts, Cuyckens, 2007, s. 237).

pod souhrnným termínem metaftonymie a na základě jejich analýzy navrhl rozlišovat čtyři typy: metaforu z metonymie, metonymii uvnitř metafor, demetonymizaci uvnitř metafor a metaforu uvnitř metonymie (1990, 2002).

Povaha materiálu týkajícího se zdrojové oblasti dechu a dýchání si vyžádala vyčlenění metaftonymií typu **metafor z metonymií**. Jde o zvláštní skupinu konceptuálních metafor, jejichž zdrojová oblast je metonymického charakteru (dech a dýchání často referuje ke stavu člověka).

Jako příklad si vezměme metonymické vyjádření *už nestačí s dechem*, které můžeme použít v případě, kdy vyčerpaný běžec během závodu nezvládá nasazené tempo a začíná být vyčerpaný. Jde o metonymické vyjádření, protože můžeme fyzicky vidět, že dotyčný lapá po dechu, a to nám signalizuje (a zastupuje) počínající celkové fyzické vyčerpání – skrze jeden konkrétní symptom označujeme celý výsek reality, zde tedy „nestačit ostatním, nemít dost sil“ (SČFI 2). Jakmile však metonymické vyjádření *už nestačí s dechem* použijeme v souvislosti s člověkem, který dlouhodobě psychicky nezvládá nasazené pracovní tempo v zaměstnání a začíná být vyčerpaný, jde o metaforický přenos původní metonymie. Takové vyjádření je tedy metaftonymické.

Na závěr pojednání o americké kognitivní lingvistice podotkněme, že oba základní principy myšlení – metafora i metonymie – vždy některé rysy daného pojmu „zvýrazňují“, a některé tak naopak „ukrývají“ (Lakoff, Johnson, s. 22–25).

2. Kulturní aspekt přístupu („polská škola“)

Zatímco kognitivní aspekt našeho přístupu k jazyku akcentuje to, co je v jazyce dáno naším tělesným základem, co je vlastní všem lidem, aspekt kulturní akcentuje kromě toho fakt, že každý člověk je zároveň členem určitého jazykového a kulturního společenství. Do jazyka se tato skutečnost promítá stejně zásadně jako naše biologická danost. V souvislosti s tím se v polské lingvistice nezávisle na americkém kognitivnělingvistickém proudu³³ začal v přibližně stejné době budovat svébytný přístup k jazyku spojený se zkoumáním tzv. **jazykového obrazu světa**.

³³ Důraz na lidskou kognitivitu v tomto prostředí ale již také existoval (srov. polské pojetí etnolingvistiky, např. v podání J. Bartmińského).

Pojem jazykového obrazu světa označuje interpretaci světa daného kulturního společenství uloženou v jeho jazyce.³⁴ Bývá definován různě, například jako: „způsob chápání světa (jeho percepce a konceptualizace), který lze vyčíst z jazykových faktů, tj. z flektivních a derivačních zákonitostí jazyka, z frazeologie, synonymických skupin, svědčících o svébytné kategorizaci světa, a konečně i z konotací³⁵ a stereotypů spjatých s pojmenovávanými objekty“ (Gregorczykowa, 2001, s. 162 podle Vaňková a kol., 2005, s. 52). Každý jazyk tedy představuje jiný obraz světa.

Jazykový obraz světa vychází z našeho **antropocentrismu** (Pajdzińska, 2007); každý jazyk je formován tím, že jeho tvůrcem je člověk (co je menší než my, je *malé*; co je větší než my, je *velké*; co můžeme jíst, je *jedlé*; to, co je ve frekvenčním rozsahu našeho sluchu, je *slyšitelné* atp.). V souladu s tímto uvědoměním se v kulturním aspektu našeho přístupu výrazně projevuje to, že jádrem antropocentrismu je tzv. **bodycentrismus**,³⁶ který vychází z téže danosti našich fyzických těl, o které mluví američtí kognitivisté. Polští lingvisté ovšem kladou navíc důraz na dimenzi **etnocentrismu**, jež vyplývá z kulturně podmíněného hodnocení, které je v jazykovém obrazu světa vždy nějakým způsobem obsaženo.

Co se týče antropocentrismu, jeho nejsnáze pozorovatelným jazykovým projevem „je množství výrazů a frazémů vztahujících se k lidem. Mezi nimi si zvláštní pozornost zaslouží lexikální jednotky, které mají svoje ekvivalenty označující reálie ze světa zvířat“ (Pajdzińska, 2007, s. 28). V češtině může mít zvíře *pysky*, ale člověk má *ústa*, zvíře *žere*, ale člověk *jí*, zvíře *zdechne*,³⁷ ale člověk *zemře* (tamtéž). V jazyce se výrazně projevuje i specifická varianta antropocentrismu, a sice **antropomorfismus**, což je sklon „polidšťovat“ nejen zvířata, ale i různé neživé objekty a abstrakta (viz personifikace, 1.1.1).

Na tomto základě budeme tedy popisovat povahu českého obrazu dechu a dýchání, a to zejména v návaznosti na zkoumání konceptuálních metafor a metonymií, které se v sémantickém okruhu dechu a dýchání uplatňují.

Pro naši práci je také přínosná studie Anny Pajdzińské *Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych*, která pojednává o sémantickém okruhu dechu a dýchání v polštině a vzhledem k charakteru materiálu se zaměřuje výrazněji na interpretaci

³⁴ Lze tvrdit, že americký proud představuje spíše zaměření na mysl jednotlivce ovlivněnou jeho fyziologií, kdežto polská škola se snaží z jazyka vyčíst podstatu „kollektivní mysli“ danou kulturním vývojem konkrétního společenství (Vaňková a kol., 2005, s. 35).

³⁵ Konotace budou podrobněji rozebrány v kap. II., s. 24–25.

³⁶ Termín polské badatelky žijící v Austrálii Anny Wierzbické.

³⁷ Viz dále významy derivátů výrazů *dech* a *dýchat* v kap. II.

etymologie daných výrazů (1999, s. 51–64).³⁸ V tomto textu autorka v další fázi nerozlišuje „čistá“ metaforická vyjádření od těch vyjádření, která vznikla metaforizací původních metonymií. Je zde však zřetelně vidět, že oproti „americkému“ přístupu polští lingvisté kladou důraz na kulturní dimenzi jazyka a studium jazykových a textových konotací. Tato studie je tudíž mimo jiné ukázkou typicky „polského“ metodologického postupu, kterému se budeme věnovat v kapitole II.

Polská kulturně orientovaná lingvistika má s americkým pojetím kognitivní lingvistiky jisté průniky v oblasti pojmání významu:

Tzv. **teorie významového profilování**³⁹ je založena na holistickém pojetí významu, v rámci kterého podle konkrétního užití lexému vystupuje do popředí, strukturalisticky snad řečeno „jeden sém“ (či jeden aspekt pojmu), a tím odsouvá ostatní sémy (aspekty pojmu) do pozadí. Jde-li stále o jeden a týž denotát (tedy nikoli o přenesený význam), nazýváme takové významové varianty **významové profily**. Jerzy Bartmiński a Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska tímto termínem míní „nejen variantu významu, ale spíše variantu představy o interpretovaném předmětu“ (2007, s. 315). Ukazují to na významových variantách pojmu chrpa, který se může významově profilovat jako rostlina, květina, bylina či plevel (tamtéž, s. 316).

Zatím zřejmě nejkomplexnější českou práci, ve které byla teorie významového profilování výrazně uplatněna, představuje diplomová práce Veroniky Čurdové (2011). Autorka zkoumala pojem noha / nohy a stanovila pro jeho významové užití čtyři základní profily: 1) vzhled, 2) součást lidského těla, 3) prostředek pohybu (po cestě), 4) prostředek ukotvení lidského těla v prostoru (tamtéž).

Na tomto místě podotkneme, že významové profilování souvisí s kategorizací a umožňuje vyzdvihnout určitý aspekt pojmu. Pokud například *dýchání* nazíráme jako „vdechování“ (*dýchám vůni*), není to totéž jako *dýchání* ve významu „bytí“ (*dýchám jen pro tebe*) – jde o samostatné významové profily téhož pojmu, jež mají mimo jiné metonymický charakter (viz dále kap. II).

Pro účely naší práce je důležité, jak se mohou významově profilovat pojmy dechu a dýchání, a to z důvodu souvislosti s aspektem „zvýrazňování“ a „ukrývání“,⁴⁰ který je nepřímým vyjádřením – metonymiím a metaforám – vlastní. Odlišnost významových profilů konkrétního pojmu stojí za rozmanitostí konceptuálních metafor na něm založených (pojem se pokaždé ve zdrojové oblasti profiluje jinak).

³⁸ Viz dále kap. II.

³⁹ Čelním představitelům amerického proudu je v tomto směru Ronald W. Langacker.

⁴⁰ „Tím, že nám metaforický pojem umožní zaměřit se na jeden aspekt pojmu (...), může nám zabránit, abychom se zaměřili na jiné aspekty pojmu, které jsou vzhledem k metafoře nekonzistentní“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 22).

Jakým způsobem se významově může profilovat pojem dechu a dýchání, se ukáže v kapitole II a III. Podrobněji se však tomuto problému v naší práci věnovat nebudeme.

Výsledný postoj, který v této práci budeme zastávat a jenž je syntézou amerického kognitivistického a polského kulturního směru lingvistického bádání, by se dal do určité míry shrnout slovy Ireny Vaňkové:

„Kognitivistická říká: jsem člověk s lidskou kognitivní výbavou, s lidskou tělesností, s lidskými smysly: a vše, co se mi dává, je tím modifikováno. Vidím lidsky, rozlišuji barvy lidsky, slyším pouze zvuky o určité frekvenci. Když řeknu, že je něco červené, vysoké, sotva slyšitelné či jedlé, vymezuji vlastnosti daných věcí z pozice člověka. Stejně jako když vyberu z rezervoáru pojmenování (který byl také vytvořen lidmi) slova *obr* nebo *trpaslík*. Všechno poměřuji sebou. Jsem si (i svému světu) mírou všech věcí. Nemohu jinak – jen si toho mohu (a musím) být vědom. Musím si být vědom i toho, že nejsem ani Afričan, ani Eskymák, ale Středoevropan a Čech – a to také můj pohled na svět zásadně modifikuje. Musím si být vědom jinakosti jiných možných pohledů.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 25)

II. *Dech a dýchání: sémantická analýza*

Na samém začátku výzkumu bylo třeba excerpovat jazykový materiál. Ten zahrnuje nejen data z českých slovníků výkladových, etymologických a frazeologických, ale i kolokace získané dodatečně průzkumem ČNK. Veškerá data jsou klasifikována a interpretována postupně v následujících kapitolách.

Nejprve budeme v analýze klást důraz na rovinu pojmenování, poté dospějeme ke klasifikaci a interpretaci metaforických vyjádření excerpovaných z frazeologie (ve čtvrté kapitole budeme na tomto základě charakterizovat jednotlivé pojmové metafory).

V této kapitole představíme na základě sondy do českého lexikálního systému významový potenciál pojmů *dech* a *dýchání*. Zvláštní pozornost při tom bude věnována metonymickému profilování významu a metaforickému přenášení významů zkoumaných lexémů, tj. *dech* a *dýchat / dýchání*, ale i kulturnímu zatížení odpovídajících pojmů.

V první řadě je pro tento typ výzkumu nosná **etymologie**, a to nejen jako doklad původních kořenů daných lexémů, ale především metonymických a metaforických posunů ve významu z diachronního hlediska. Toto zkoumání nám tedy k pochopení vývoje významu i jeho souvislostí s jinými výrazy.⁴¹ Diachronní exkurz podle Pajdziňské umožňuje pochopit motivaci těch lexikálních jednotek, které necítíme jako motivované ze synchronního úhlu pohledu (1999, s. 51).

Metafora a metonymie se jakožto kognitivní procesy realizují různými jazykovými formami; některé z nich už ani nevnímáme jako nepřímá vyjádření, dokud je nezačneme analyzovat na základě shromážděného jazykového materiálu, který představují slootovorné a sémantické **deriváty**, **kolokace** a zejména **frazeologie** (tamtéž).⁴²

Při studiu **přenesených významů** zkoumaných lexémů ze synchronního hlediska vycházíme ovšem též z vlastního jazykového povědomí badatele, který je rodilým mluvčím zkoumaného jazyka.

Jazykové povědomí a cit badatele umožňuje mimo jiné analyzovat konotace v širším slova smyslu. **Konotace** „postihují to, co je s daným výrazem spjato v konceptuálním systému rodilých mluvčích, co se evokuje při jeho užití, a co tedy na

⁴¹ K tomu blíže Vaňková a kol., 2005, s. 29.

⁴² Srov. také Vaňková a kol., 2005, s. 92–98.

tomto základě modifikuje postoj mluvčích k denotátu a dává např. možnosti k metaforickým konceptualizacím“ (Vaňková a kol., 2005, s. 28). Konotace jsou spjaty s axiologičností jazykového obrazu světa; některé z nich bývají ve svém základě široce sdíleny celým jazykovým a kulturním společenstvím, jiné jsou sdíleny pouze částečně. V souladu s kognitivně-kulturním přístupem k jazyku budeme v této práci rozlišovat konotace systémové, vázané na standardní jazyková užití a konotace textové jakožto textově ukotvená, méně standardní či nestandardní užití slova (Tokarski, 2007, s. 13). Primárně jsou předmětem našeho zkoumání systémové konotace.

Výrazy centrální slovní zásoby, které jsou bezpříznakové (a mezi které řadíme i *dech* a *dýchání*), mohou nabýt konotací například až jako součást konkrétního slovního spojení nebo přímo v určitých kontextech. Abychom tedy mohli zkoumat metaforičnost a metonymičnost související s pojmy dechu a dýchání, je třeba ukázat jazykové souvislosti v širším smyslu. K tomu slouží kromě analýzy **významového pole** zkoumaných výrazů interpretace **etymologických údajů** a **derivátů**. Ukážeme také **kolokační potenciál** slovesa *dýchat*, substantiva *dech* a jejich derivátů.

Na základě takovéto sondy budeme moci klasifikovat metafory se zdrojovou oblastí *dech* / *dýchání* a shromážděný materiál ve stěžejní kapitole utřídit do jednotlivých oblastí cílových.

1. Významové pole výrazů *dech* a *dýchat*⁴³

Pokud jde o významové vztahy substantiv *dech* a *dýchání*, lze je chápat jako částečná synonyma,⁴⁴ avšak zatímco první evokuje substanční aspekt označovaného jevu, druhý, deverbativní výraz akcentuje jeho aspekt procesuální.⁴⁵

Josef Jungmann definuje *dech* (*oddech*) jako „povětrí, kterým zvířata žijí vtahujíc a vypouštějíc“. Neklade se zde tedy důraz na proces,⁴⁶ nýbrž na substanční

⁴³ *Dýchání* je substantivum verbale odvozené od slovesa *dýchat*.

⁴⁴ I v této práci budeme často oba výrazy užívat synonymně.

⁴⁵ Podle *Tezauru jazyka českého* je *dýchání* „respirace“, podle SsJČ *dýchat* znamená v odborném kontextu „přijímat kyslík“. Podle PSJČ je *dýchání* „okysličování organických látek v těle živých organismů, které se u vyšších živočichů děje prostřednictvím k tomu uzpůsobených orgánů“. V rámci dýchacího procesu (respirace) přijímáme s nádechem kyslík a s výdechem vylučujeme oxid uhličitý: „Člověk normálně vdechuje a vydechuje asi 500 ml vzduchu 12krát až 17krát za minutu.“ (Smith a kol., 2005, s. 140–141). Podle SsJČ a ČSVS je u člověka zaznamenáno zhruba „15-16 dechů za minutu“.

⁴⁶ Jako deverbativní protějšek, tedy ekvivalent výrazu *dýchání*, se v tomto slovníku jeví *oddechování*.

aspekt dechu, kterou představuje vzduch.⁴⁷ Dech tak může být v návaznosti na Jungmannovu definici chápán jako „vdechovaný a vydechovaný vzduch“ (SJČ), popř. „proudění vdechovaného a vydechovaného vzduchu“ (PSJČ) či ještě přesněji „vztažení / vtahování a vypuštění / vypouštění vzduchu plícemi“ (SSJČ). Druhý význam lexému *dech*⁴⁸ podle SSJČ může být „vydechovaný vzduch, pára“: *horký dech, v zimě je vidět dech; přenesené významy jsou zde ilustrovány spojeními dech větrů, horký dech pece, žhavý dech slunce, dech zašlých dní, dech nenávisti, dech smrti* apod.

Z českých výkladových slovníků ovšem vyplývá, že výraz *dýchání*, resp. základové sloveso *dýchat* má širší významové pole než *dech*. Například v SSJČ se uvádí pět významů slovesa *dýchat*, které zde volně parafrázujeme:

1. „nabírat vzduch do plic a vypouštět jej“ (*dusí se, nemůže dýchat, dýchal jako kovářský měch, stál v úkrytu, ani nedýchaje*, přen. *pokožka dýchá*)
2. (co) „vdechovat / vydechovat“ (*dýchat vůni pryskyřice, dýchal ji kouř do očí, dýchat na zamrzlé okno*)
3. „být naživu, žít“ (*za dva dny již nedýchal, dýchala jen pro své dítě, svobodně dýchat*)
4. (čím, co) „vydávat, šířit, vyzařovat“ (*lesy dýchaly mrazem, v horách všechno dýchalo jarem, kamna dýchala teplo, pec pozdě v noci ještě dýchala, dýchá pomstychtivostí*)
5. (odkud) „jemně, lehce se šířit“ (*svěží vánek dýchá z luk, z průjezdu domu dýchá chlad, ze zasněžených chaloupek dýchá vánoční nálada, láska dýchá z každé řádky dopisu*)

První význam je základní,⁴⁹ další dva významy vznikly metonymicky a lze je považovat za významové profily významu uvedeného jako základní. Významy 4 a 5 jsou metaforické (stejně označení jiného denotátu na základě podobnosti).

Z konkrétních příkladů vyplývá, že *dýchání* je patrné „zvnějšku“ na základě **smyslového vnímání** (2);⁵⁰ *dýchání* (jiného člověka) vnímáme čichem, hmatem,

⁴⁷ Lexém *vzduch* vznikl v 19. století složením předpony *vz-* a substantiva *duch* (podle ruského *vózduch*), což lze mj. interpretovat jako etymologickou souvislost s *dechem* (Rej).

⁴⁸ Plurálem *dechy* v češtině označujeme metonymicky dechové nástroje: *Protěžoval smyčce, zvláště cella, a dechy snivého a měkkého tónu* (ČSVS).

⁴⁹ Metonymicky může zastupovat stav člověka, viz dále kap. IV.

⁵⁰ Viz dále kap. III.

zrakem či sluchem. Protože na respiraci závisí život, lze prostřednictvím poukazu k dechu metonymicky mluvit o **fyzičné existenci**, případně pak dalším přenesením i o **smyslu života** (3).⁵¹

Široké pole možností skýtá význam 4, jehož prostřednictvím lze konceptualizovat **teplotu** (*pec pozdě v noci ještě dýchala* aj.), ale v přenesení na abstrakta i emoce (*dýchá pomstychtivostí*). Význam 5 se zdá podobný, avšak s tím rozdílem, že se zde akcentuje místo, odkud něco dýchá, kdežto v případě významu 4 jde často o sloveso tranzitivní a je nutná vazba na nějaký objekt (abstraktum). Kritériem pro rozlišení významu 4 a 5⁵² je zde tudíž valence, jinak oba významy umožňují **personifikaci**. *Dýchat* ve významu 5 znamená často „zavanout“, „čišet“, případně vyjadřuje „něco někde je“, tudíž umožňuje konceptualizaci **přítomnosti** ve významu „evidentnost něčeho“ (např. *láska dýchá z každé řádky dopisu* aj.).

Podobně jako SSJČ se s klasifikací vypořádal také SČS. Ten uvádí u výrazu *dýchat* synonyma: 1. „vdechovat, vydechovat, respirovat“; 2. „žít, být naživu“; 3. „vydávat (chlad), šířit, vyzařovat“. Zde první synonymum představuje význam základní, druhé význam metonymicky přenesený. V rámci třetího významu se dýchání nepřisuzuje člověku, ale neživému objektu či abstraktu; jde o metaforicky přenesený význam na základě podobnosti. Významová šíře výrazů označujících dech a dýchání přímo určuje charakter metafor založených na těchto pojmech, jak o tom pojednáme v dalších kapitolách.

2. Etymologie a motivace výrazů *dech* a *dýchat*

Protože dech indikuje život, stal se symbolem života. Může být však také metaforicky řečeno jakousi branou do rozšířeného stavu vědomí, tedy branou k duchovnu. Americký psychiatr českého původu Stanislav Grof uvádí, že svou terapeutickou metodou holotropního dýchání pouze zavedl do moderní západní psychoterapie něco, co již existovalo dávno v jiných kulturách, a to i v těch primitivních. Z toho vyplývá, že naši předci povětšinou věděli o „lčivé moci dechu“ (Grof, 2007, s. 79–84). Grof doslova píše: „Ve starověkých a předindustriálních společnostech hrál dech a dýchání velice důležitou roli v kosmologii, mytologii a filosofii a byl i důležitým nástrojem v rituální a duchovní praxi. Od nepaměti byly různé techniky dýchání využívány k náboženským a léčebným účelům. Od pradávných dob každý významný

⁵¹ Tomuto významu odpovídá metonymie DECH / DÝCHAT ZA ŽIVOT, viz dále kap. IV, s. 46.

⁵² Významy 4 a 5 se také objevují v souvislosti s přenesenými významy výrazu *dech* (*dech větrů, horký dech pece, žhavý dech slunce, dech zašlých dní, dech nenávisti, dech smrti* atd.)

psychospirituální systém usilující o pochopení lidské povahy viděl dech jako velice důležité spojení mezi přírodou, lidským tělem, psýché a duchem. To jasně odráží slova, kterými mnoho jazyků dech označuje“ (tamtéž, s. 81).

Tak se například ve staroindické literatuře setkáváme s výrazem *prána*, který označuje dech, vzduch a posvátnou podstatu života. V tradiční čínské medicíně je to pak termín *chi*, který značí kosmickou podstatu, energii života, ale i vzduch (stejně je to i v případě japonského *ki*). Původní havajská tradice a medicína užívá slovo *ha* pro označení božského ducha, větru, vzduchu a dechu. Řecké *pneuma* označuje vzduch, dech a podstatu života – je přitom zajímavé, že slovo *phren* rovněž označuje něco „dechového“ a zároveň něco „duchovního“, a to bránici a mysl. Grof nezapomíná ani na starohebrejské *ruach*, které se užívá ve významu „dech“, ale i ve významu „tvůrčí duch“, jak to vyplývá z Genese. Latinské *spiritus* označuje dech i ducha, Grof přitom upozorňuje i na podobnost v případě jazyků slovanských (tamtéž, s. 81–82).

Praslovanské **dychati*, tedy vlastně předchůdce dnešního výrazu *dýchat*, vychází podle Jiřího Rejzka stejně jako lexémy *dech*, *duch* a *duše*⁵³ z indoevropského kořene **dheu-*, který sám o sobě vyjadřoval pravděpodobně význam „dýchat, vanout“.⁵⁴ Vzhledem k tomu, že ve většině slovanských jazyků najdeme pro dech výraz *dych*, můžeme označení *dech* považovat takřka za jisté specifikum dané hláskoslovným vývojem češtiny.⁵⁵

Zdá se, jako by v jedné z vývojových etap češtiny byly dech a duch ztotožňovány na základě dýchání jakožto projevu života. Podle Václava Machka staročeský lexém *duch* označoval v první řadě dech, ale také už samozřejmě ducha v dnešním významu tohoto výrazu („duše zemřelého“ atd.). Jak uvidíme dále, této polysémii dalo vzniknout smyslové vnímání dechu jako projevu života, což umožňovalo dech konceptualizovat jako plynou podstatu člověka, která se při smrti – posledním výdechu – vrací „ke zdroji“.

Pokud jde o lexém *duše*, podle Machka měl rovněž primárně význam „dech“ a až v dalším významu označoval duši. Tuto teorii dále Machek komentuje slovy: „Název tento vystihuje onen pojem „psyche“, který si staří udělali na základě toho zjevu, že život uniká z těla zároveň s posledním dechem. Od toho vznikla představa o

⁵³ Ještě Jungmann si je vědom této souvislosti, když píše: „Ve všech známých jazycích výraz značící dech, přenesený jest do značení duši“.

⁵⁴ Od tohoto kořene byl podle Rejzka odvozen i základ (ve vedlejším významu „zavanout pachem“) pro slovo *tchoř*. Upozorňuje se zde také na asimilaci znělosti *dch* → *tch* v češtině.

⁵⁵ Polsky *oddech*, v češtině *oddech* ještě v 19. st. (JgS). Kromě češtiny našel *dech* pokračování ještě v jihoslovanských jazycích (Rej).

„dechové“ duši (něm. *Hauchseele*): ta jim byla cosi jako bytost podobná dechu, nemající pevné podoby, sotva viditelná, nehmatatelná.“ Ve *Slovníku symbolů* najdeme zmínku o tzv. vitální duši, která byla ztotožňována s dechem a lokalizována do srdce, krve, ale i jater a kostí (Becker, 2002, s. 59). Kořeny tohoto mentálního konceptu jsou zde vysvětlovány následovně: „[...] v chladných oblastech spatřovali lovci v páře stoupající z vnitřností zabitého zvířete jeho odcházející vitální duši“ (tamtéž).

Můžeme tedy usuzovat, že konceptualizace dechu jako lidské duše či ducha byla odedávna i v češtině velmi výrazná. Navíc již z formální podobnosti lexémů, které v různých slovanských jazycích označují tytéž skutečnosti, lze usuzovat, že výrazy označující „dech“, „ducha“ a „duši“ patří do nejstarší vrstvy slovní zásoby vůbec.

Ještě u Jungmanna najdeme jako jeden ze čtrnácti významů lexému *duch* tento: „povětrí, kterého oddycháním žijeme“: *Těžký a krátký duch míti. Duch zadržeti. Chci křičeti, co mám duch. Lidé tlustí krve a duchu málo mají. Bili ho, až duch pustil* (JgS). *Duch* ve významu „úmysl, vůle, rozum, mysl“ mohl být užíván mimo jiné takto: *nadechl ho svým duchem* (JgS) – to můžeme považovat za další doklad propojenosti pojmů dechu a ducha, resp. duše v mysli dávného člověka. Z kulturnělingvistického hlediska je pro nás důležitý ještě příklad: *Duše z božského dechu zrozená* (JgS), v rámci kterého se dech profiluje jako božský dar, který člověk dostává v okamžiku narození od Boha a jenž je pak v okamžiku smrti Bohu navrácen.⁵⁶

2.1 Mezikulturní koncept: DECH JE DUCH / DUŠE

V následující podkapitole se pokusíme vyložit, jakým způsobem mohla slova *dech*, *duch* a *duše* vzniknout z jednoho kořene a proč.

Pomineme-li každodenní dorozumívací potřeby, jazyk byl odedávna ovlivněn a formován náboženskými představami našich předků. To se projevuje ve slovní zásobě každého jazyka. Tu nelze zkoumat jinak než z pohledu současného stavu daného jazyka, příp. několika jazyků, a proto vždy pracujeme tedy jen s jistou rekonstrukcí. Při hlubším bádání většinou docházíme k určitým nesrovnalostem. Například švédský sanskritista Ernst Arberman během svého studia staroindických představ došel k přesvědčení, že ve védských textech je nemožné nalézt přesný ekvivalent dnešního

⁵⁶ Srov. také Pajdziňská, 1999, s. 64.

pojmu duše. Lze spíše doložit několik pradávnych dílčích konceptů, jejichž postupné slučování vyústilo v současné chápání pojmu duše. Naši předkové napříč celým světem podle něho operovali buď s mentálním konceptem tzv. „volné“ duše, anebo duše „tělesné“, resp. „na tělo vázané“, kterou lze dále dělit na „životní duši“, jež oživuje tělo a souvisí právě s dechem, a na duši „osobnostní“, související s vědomím (Chlup 2007, s. 11).

Jak jsme naznačili již v úvodu této práce, dech je velmi dobře smyslově uchopitelný a člověk musel už dávno pochopit, že při smrti mizí z těla. Dech je tudíž vlastně „duši“, jež při smrti z těla odchází – toto pojetí duše tak muselo být jedním z nejrozšířenějších pojetí vůbec právě díky svému indexovému charakteru, což úzce souvisí s metonymií **DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT**.

Na mezikulturní povahu výše zmiňovaného konceptu upozorňuje také Pajdzińska ve své studii (1999, s. 53). V naší kultuře do jisté míry přežívá slovanský pohanský dávnověk, přesto však vycházíme především z judaisticko-křesťanského základu.⁵⁷ Podle hebrejské Bible „člověk není složeninou z duše a těla, ale je jednotou, z moderního hlediska psychofyzickou jednotou. Genesis 2,7 říká, že Bůh utvořil člověka z prachu ‚a vdechl mu v chřípí dech života (...)‘“ (Chlup, 2007, s. 148). Tímto božským dechem (duchem) je člověk oživován a je to vlastně jeho duše, která se při smrti vrací ke svému zdroji, aby s dechem (duchem) splynula. I severští bohové starých Germánů jsou však dárci dechu, tedy života (tamtéž, s. 139). V rámci křesťanství v Evropě došlo ovšem postupně k jakémusi posunu, vzniku dualistické propasti myšlení: „duše jakožto božský dech života se stává samostatným protipólem pomíjivého těla a zaujímá v člověku výsostné postavení“ (tamtéž, s. 185).

Ve staré němčině ovšem ještě narážíme na specifické propojení dechu (jakožto duše) a těla. Ve studii Jiřího Starého se o germánských jazykových kořenech dovídáme: „Substantiva *ond* a *qndi* jsou odvozena od slovesa *qnda* (‚dýchat‘) a označují v první řadě ‚dech‘. Ale nacházíme i místa, kde slovo nelze interpretovat jinak než jako ‚život‘. Výraz se vztahuje k materiální stránce lidské existence – jíst znamená ‚vyživovat svůj dech‘ či dokonce ‚ochraňovat svůj dech‘. Zabít někoho znamená ‚uloupit mu dech‘.“ (tamtéž, s. 124–125) Germánské *Hauscheele* znamená doslova ‚duše dechu‘⁵⁸ (tamtéž, s. 118). Naopak jako dech, a tudíž i jako něčí duše může být u

⁵⁷ Srov. Němec, 1994, s. 263–267.

⁵⁸ Srov. také Mach.

starých Germánů konceptualizován vítr⁵⁹ (tamtéž, s. 131–133). Souvislost duše s dechem a vanutím najdeme však nakonec i v latině, řečtině a pochopitelně i ve slovanských jazycích (tamtéž, s. 214). Podobně je tomu také v arabštině, kde výraz *rúh* „duch“ „je etymologicky i významově příbuzný s hebrejským *ruach*, což souvisí s představou větru (arabsky *rih*), jehož vanutí upomíná na onen stvořitelství, životadárný dech, kterým byl oživen z hlíny či z prachu stvořený Adam“ (tamtéž, s. 214).

Hebrejské *nešama* souvisí s dýcháním a *nefeš* znamená duše. *Nefeš* představuje duši nejen jakožto oživující princip ve smyslu fyzického, biologického života, ale i ve smyslu emocionálním či intelektuálním (tamtéž, s. 148).

Ve védské tradici se má syn před otcovou smrtí položit na jeho hrud' za účelem předání dechu, zraku, sluchu, mysli, poznání atd. Tento rituál se jmenuje *sampradána* „předání“ a vyplývá z něj, že dech mohl být také něčím, co lze při smrti předat jinému člověku (tamtéž, s. 228). V rámci této východní věrouky narážíme také na jiný mentální koncept: po smrti odchází životní dech jedince (*prána*) ke Slunci, aby se spojil se svým druhým já (*átman*) (tamtéž, s. 230). Podle jiného indického mentálního konceptu se po smrti vrací dech k větru, zrak ke slunci atp. Jde zde tak o makrokosmické ekvivalenty jednotlivých lidských elementů, neboť člověk je na základě tohoto pojetí věrným odrazem kosmu (tamtéž, s. 247). „V Indii hraje velkou roli pojem vše pronikajícího a různé roviny bytí spojujícího dechu. *Átman*, individuální, duchovní a věčné já, které je v konečném cíli totožné s *brahma*, božským já, se původně pojilo s představou dechu (Rgvéd). Kromě toho se psychofyzická celost člověka rozvíjí v pěti proudech dechu, které úzce souvisí s hadem *kundalíní*“ (Becker, 2002, s. 50).

Konceptualizace dechu jako ducha či duše však není nikterak samozřejmá.⁶⁰ Pro úplnost tak ještě upozorňujeme na možnost ekvivalence dechu a krve jakožto nositelů života. Snáze tak pochopíme, že v jednotlivých kolektivních mentálních konceptech existují kulturní rozdíly, které poté dávají vzniknout zcela odlišným jazykovým souvislostem. Například u starých Germánů a Židů nacházíme kromě

⁵⁹ Zde je tedy „dech“ / „duch“ / „duše“ oblastí cílovou. V české literatuře se vítr také často konceptualizuje jako božský dech (textové konotace). Srov. „jakýsi božský dech šelestí v korunách stromů“ (Čapek, 2009, s. 54).

⁶⁰ Například v rámci buddhismu jakákoli „spekulace o životním principu patří mezi deset ‚nezodpovězených otázek‘, jejichž zkoumání není člověku k ničemu dobré“ a „nejasná je situace též v homérském Řecku: jakkoli psýché původně souvisí s dechem, pro Homéra je zjevně spíše ‚životem‘ ve smyslu retrospektivně zachyceného životního příběhu daného jedince, nikoli ve smyslu oživující síly (jíž se stává až v následujících staletích)“ (Chlup, 2007, s. 13). V rámci starořeckých mentálních konceptů lze však vydechnout *thýmós*; jedním z jeho významů je „entita sídlící v hrudi“ (tamtéž, s. 43–46).

vazby duše na dech také vazbu na krev, která se v tomto kontextu ve slovanském obrazu světa nevyskytuje (tamtéž, s. 13). Také arabské sloveso *tanaffasa* „dýchat“ (příbuzné s hebrejským *nefeš* „duše“) může vyjadřovat obrazně krev coby podstatu, jádro člověka (tamtéž, s. 216).

U Slovanů však zřejmě v určitém stadiu jazykového vývoje byly denotáty DECH, DUCH a DUŠE víceméně zaměnitelné. To souvisí jak s principem metonymie (**DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT**), tak s metaforou (**DECH JE DUCH / DUŠE**), která zde zřejmě z metonymie vychází. Jak jsme však viděli, tyto spojitosti existují nejen ve slovanských jazycích, ale i v latině, starohebrejštině, řečtině, nebo také v arabštině, čínštině, japonštině, ve staroindické literatuře či v původní havajské tradici.

V českém materiálu jsme objevili polysémii u výrazů *duch* a *duše* – oba mohly v určitém stadiu jazykového vývoje znamenat také „dech“. ⁶¹ Ještě v PSJČ nacházíme u lexému *duch* vysvětlení, že jde o lidové označení dechu, v rámci čehož je uveden příklad: *Křečovitě sebou šklubnul a bez ducha zůstal v rukách štkající ženy*. V tomto kontextu jsou denotáty DUCH a DECH dokonce ještě volně zaměnitelné.

Z výše uvedeného by mělo vyplynout, že existuje pro naše téma důležitá sémantická provázanost mezi výrazy *dech* (potažmo *dýchat / dýchání*) a *duše / duch*, jež souvisí s metonymií DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT. Pozůstatky této souvislosti možná zůstávají zachovány v metaftonymických vyjádřeních typu *vydechnout duši*. Ačkoli ze synchronního hlediska tyto souvislosti nemusí být vnímány jako zásadní, poukazujeme zde na to, jak se kulturní dimenze lidského myšlení může promítat do vývoje významu. Je to patrné i z některých derivátů. ⁶²

Například staročeské slovo *próduch* (dnes *průduch*⁶³) označovalo „větrací otvor ‚pro duchy‘, duše zemřelých, aby mohli přicházeti a odcházeti ze světnice“ (Mach). Ze staročestiny se nám zachovala poměrně zřetelně i slovtvorná souvislost mezi výrazy označující skutečnosti související s dýcháním a kořenem *duš-*; tyto spojitosti se dochovaly konkrétně ve staročeských názvech chorob souvisejících s dýchacím ústrojím: *dušenstvie*, *dušnost* či *dušnota*.⁶⁴ Machek uvádí kromě výrazů

⁶¹ Jeden z přenesených významů výrazu *duše* souvisí s pojmem dýchání, resp. s plícemi „pryžová trubice nebo koule, která se vkládá do ochranného obalu“: *duše pneumatiky, míče, tužky* či „zednická forma užívaná při stavbě komínů“ (PSJČ).

⁶² O tom taktéž v souvislosti s dechem a dýcháním píše Pajdzińska, 1999, s. 51–64.

⁶³ Srov. též výraz *prodyšnost* (ČSVS).

⁶⁴ Černá, 2009, s. 82, 44, 51.

*dušný*⁶⁵ a *záducha* také lexém *průduška*, který máme zachovaný i v současné češtině stejně jako označení dalších částí dýchacího ústrojí typu *průdušnice atp.*⁶⁶ Současná čeština patří mezi ty slovanské jazyky, ve kterých souvislosti mezi pojmy *dech*, *duch*, *duše* zůstaly zastoupeny výrazněji i na formální jazykové rovině.

3. Deriváty výrazů *dech*, *dýchat* a jejich významy

V této části se zaměříme na některé výrazy odvozené přímo od lexémů *dech* a *dýchat*. Při samotné derivaci se zde uplatňuje celá řada prefixů: *na-*, *v-*, *vy-* / *vý-*, *do-/od-* / *roz-* (*se*). Čeština má totiž, co se týče derivace, výrazně prefixální charakter (Čermák, 2001, s. 149).

Již Machek uvádí deriváty, které užíváme dodnes jako například *vzdychat*, *neprodyšný*, *nádech*, *oddech*, *přídech*, *výdech*, *vzdech* atp. (Mach)⁶⁷ Upozorněme zde i na dokonavé protějšky slovesa *dýchat*, a sice *dýchnout* a *dechnout* (např. SSJČ).

S označením první fáze dechu, tj. s lexémem ***nádech***, souvisí sloveso *nadechnout (se)*,⁶⁸ ale i *nadchnout (se)*, jak už si v souvislosti s polštinou všimá Pajdzińská (1999, s. 53).⁶⁹ Pro výklad významu derivátu *nadšení* SSJČ užívá „entuziasmus“ či „elán“. *Nádech* (odborně inspirace⁷⁰ nebo inhalace, ČSVS) je zkušenostně spojený s aktivitou, přísunem vitálních látek do těla, okysličením mozku (osvěžením mysli) a s růstem. Po výčtu těchto souvislostí lze teprve pochopit, jakým způsobem *nádech* mohl být také metonymicky sémantickou motivací lexému *nadšení* v jakémisi významu „nadechnutí“.

Sloveso *nadchnout* má podle SSJČ tyto významy:

1. (koho, co; koho čím) uvést v nadšení, silně zaujmout; uchvátit, zanítit (např. *obraz ho nadchl*)

⁶⁵ Ten, kdo má *krátkého ducha*, je *dušný* (JgS).

⁶⁶ Při problému s dýcháním se *dušíme* (ČSVS).

⁶⁷ Například derivát *dýchánek* v současné češtině označuje „společenské vyžití“ (Tez), avšak ve staročeštině podle Machka označoval „kámen, okolo něhož se shromažďují hadi“. Dále je ve slovníku uvedeno, že tito hadi kámen „nadouvají“, čímž nabývá kouzelné moci (Mach). Motivace pojmenování je v tomto případě nejasná. Dále srov. deriváty *dýchací (ústrojí, cesty, cviky)*, *dechové (cvičení, ústrojí, pára)* (ČSVS). *Dechová* může být také hudba, která je založena na souhře dechových nástrojů. Samotná hra na dechový nástroj vychází ze správné práce s dechem (srov. např. derivát *přídech*).

⁶⁸ Ze slovesa *nadechnout (se)* vzniklo transpozici substantivum *nádech*.

⁶⁹ Podle Machka je od *nádechu* odvozen i lidový staročešský výraz pro rýmu: *nádcha*. Domníváme se, že motivace může spočívat v problémech s nádechem během zahlenění dýchacích cest.

⁷⁰ Podle SSJČ *inspirace*: „1. kniž. (*u umělce n. vědce*) *popud, podnět k tvoření, tvůrčí vášeň, tvůrčí nadšení*: čekat na i-i; zdroj i.; umělecká i.; básnická i.; nemít špetku tvůrčí i.; přen. *popud, vnuknutí vůbec*: udělat to z cizí i.; mít okamžik prorocké i. 2. biol. *vdechování, vdechnutí, vdech* (op. *expirace*): i. způsobuje důležité změny oběhu krevního“.

2. řidč. (čím) načichnout, načpět, nasáknout (např. *jídlo nadchne česnekem; toaleta nadchla podivnými vůněmi*)
3. (co) naplnit (vůní n. pachem) (např. *vůní květin kabinet nadchnut byl*)
4. (co) lehce pokrýt, jemně naznačit, vyznačit, zbarvit: (např. *pozadí lehce nadchnuté od světla; růže nadchnuté červánkem*)

Domníváme se, že první význam je motivován metonymicky: pro označení emoce se užívá jednoho z jejích projevů, zde tedy nádech. Další významy souvisí se smyslově vnímatelnými vlastnostmi dechu, kterým se budeme věnovat v kapitole III (např. čichat lze jen s nádechem). Zajímavý je obzvlášť význam 4 – podle SSJČ může i reflexivní sloveso *nadchnouti se* mimo svůj základní význam znamenat: „lehce se pokrýt, zbarvit“ (např. *její tvář se nadchla ruměncem*). Zde je opět zřetelná souvislost s konzistencí dechu. *Nádech* je v návaznosti na to v češtině jakousi **mírou**, označuje malé množství (*nádech šedi ve vlasech, nádech suchého humoru, nádech netrpělivosti* atp., ČNK).

Výraz *doušek*⁷¹ označuje již přímo **měrnou jednotku**: 1. polknutí (nápoje); *napítí, lok, hlt (d. vody; pít malými doušky; přen. plným douškem nasát vonný vzduch)*; 2. množství tekutiny, kt. lze najednou spolknout, malé množství tekutiny vůbec; *lok, hlt: zbyly asi dva doušky vína* (SSJČ).

Derivát **výdech** (odborně expirace nebo exhalace, ČSVS) označující druhou fázi dechu, je spojený s odpočinkem, vylučováním odpadních látek a smršťováním.⁷² Proto si po usilovné práci potřebujeme *vydechnout* atp. (ČSVS) Významově tak *výdech* souvisí s *oddechem*. Srovnajme také s lexémy *oddychování / oddychávání*, (nemocného, zápasícího, spícího) či s jiným údajem z ČSVS, podle kterého může být *oddech pravidelný, dlouhý a zdravý* (ČSVS).

Ještě v 19. století se užívala slova *oddech* a *oddychanie* pro označení DECHU a DÝCHÁNÍ, avšak zároveň můžeme říct, že se tato slova užívala ve významu „odpočinutí“ jako dnes: *žádného oddechu neměti, bez oddechu „neustále“; nedám si oddechu, až dluh oddělám* (JgS). Z diachronního hlediska může být ještě zajímavé, že derivací od slovesa *oddechovat* vzniklo metonymické označení pro „místo, kde oddechnouti sobě lze“, a sice *oddechna* (JgS).

⁷¹ Podle Jungmanna je *doušek* deminutivem odvozeným od lexému *duch*.

⁷² Pouze s výdechem můžeme produkovat řeč, popř. fonaci jiného typu. Viz dále III, sluch.

Staročeské *zdechnouti* ve významu „vydechnouti naposledy“ (Mach) užitě v souvislosti s člověkem dnes chápeme jako dysfemismus; jde o expresivní sloveso, které dnes užíváme neutrálně spíše při označování přirozené smrti zvířete.⁷³

Dále zmiňme sloveso *dychtit*, jež podle Machka znamenalo původně „silně dýchat při nějakém úsilí, neduhu nebo rozčilení“, což do novočestiny bylo poté přeneseno „do oblasti jen duševní a zúženo na usilovnou žádostivost“. Došlo zde tak pravděpodobně k metaforickému přenosu z původní metonymie. Podle SČS znamená *dychtit* totéž, co *prahnout po něčem, bažít, lačnět* nebo *žíznit*.

O derivátech výrazů *dechu* a *dýchat* pojednáme dále dle potřeby v dalších kapitolách.

4. Kolokační potenciál výrazů *dech*, *dýchat*

Uvedení některých kolokací, do kterých vstupují výrazy *dech* a *dýchat*, pro nás může být přínosné. Takové kolokace totiž spoluutvářejí zkoumaný sémantický okruh a poukazují k určitým konotacím. Podle Františka Čermáka kolokabilita každého lexému vychází z jeho sémantické kompatibility a na formální rovině se projevuje valencí (2010, s. 282–285).

V klasifikaci metaforických vyjádření pro nás bude klíčová právě valence. Viděli jsme již z výkladů SSJČ metaforické významy slovesa *dýchat* 4 ((čím, co) „vydávat, šířit, vyzářovat“) a 5 ((odkud) „jemně, lehce se šířit“).

Dech má nejen specifickou konzistenci, ale především s ním máme specifickou zkušenost. Víme, jak dlouho jeden dech zhruba trvá (resp. jeden nádech a výdech). Proto také v češtině užíváme jakousi antropocentrickou⁷⁴ měrnou jednotku **jeden dech** (doloženo již Jungmannem: *v jednom dechu vysloviti*). Ve spojení **bez dechu** ve významu „rychle“ („naráz, velmi rychle a bez nutných přestávek“, SČFI 1) je dech užíván jako **míra**.

Zajímavá jsou v této souvislosti genitivní (antropomorfizující, personifikační) spojení; například *dech smrti* označuje „příznak, předzvěst nebezpečí zániku života“: *ovanul ho dech smrti* (SSJČ). Zajímavá jsou rovněž další metaforická genitivní spojení jako *dech zašlých dní* nebo *dech nenávisti* (SSJČ), která dech přisuzují abstraktům (viz dále kap. IV, personifikace, s. 57).

⁷³ Srov. také Pajdziňská 1999, s. 53.

⁷⁴ Podobnou mírou je jeden loket atd.

Pro metonymická vyjádření v souvislosti s dechem často používáme slovesa metaforicky: *dech nás opouští, neslouží* nebo nám *vypovídá*, přitom nás doslovně *opouštět* nemůže (pokud by snad nešlo o určitou konceptualizaci umírání), ale nemůže ani *vypovídat* či doslovně *sloužit*. Vidíme, že již v základě metonymických kolokací bychom našli metaforu.

Dále se kolokacím budeme věnovat ve stěžejní kapitole práce (IV.), a to již v souvislosti s analýzou a interpretací shromážděných frazémů, které se zakládají na kolokacích založených na výrazech *dech, dýchat* či jejich derivátech.

5. Somatismus *plice*

Na tomto místě do sémantické analýzy ještě včleňujeme výraz *plice*, jehož denotát se zkoumaným tématem bezprostředně souvisí.

Výraz *plice* patří mezi somatismy. Termín somatismus je označením pro název části (lidského) těla. Somatismy „náleží k nejstarší vrstvě slovní zásoby“ a „některé z nich jsou velmi frekventované a kulturně exponované, v jazykovém obrazu světa zauímají důležité místo a bývají obtíženy řadou konotací. Co se týče rozdílných jazyků, jsou někdy konotace souvztažných somatismů velmi podobné, avšak zejména u kulturně odlišných společenství se mohou i velmi výrazně různit“ (Vaňková, 2013, s. 67).

Somatismus *plice* označuje párový orgán sloužící k dýchání (SSČ).⁷⁵ To, jakým způsobem v češtině tento somatismus funguje – resp. k vyjádření čeho slouží – vyplývá z české frazeologie. Proto zde budeme vycházet z frazeologického slovníku somatismů Evy Mrhačové (2000). Ta již v jeho úvodu předesílá: „Frazeologické jednotky, které tvoří v každém jazyce objemnou a členitou soustavu, jsou neobyčejně výraznou součástí jeho slovní zásoby. Nejsou jen svědectvím o jazykové nápaditosti a vynalézavosti uživatelů daného jazyka, ale říkají velmi mnoho i o duševním životě určitého etnika, o typologii jeho emocí a morálních zásad, o celkovém způsobu jeho života i obecném pohledu na svět, tedy o celé jeho životní filozofii. Stejně jako lidová slovesnost, i frazeologie odráží v jistém smyslu slova charakter národa“ (tamtéž, s. 3).

Pro většinu frazémů je charakteristická metaforičnost. Skupina frazémů, ve kterých vystupuje somatismus *plice*, je však poněkud odlišného charakteru než nejfrekventovanější české somatické frazémy typu *být v tom až po uši, vodit někoho*

⁷⁵ Podle vědecké kategorizace by bylo nutné dýchací ústrojí dále členit (průdušky apod.), běžnému člověku však postačuje tzv. naivní kategorizace, která je příznačná pro základní polohu jazykového obrazu světa. Srov. např. Čurdová, 2011, s. 27–44.

za nos apod. V případě skupiny frazémů obsahujících výraz *plíce* totiž nedochází k výraznějšímu významovému posunu.

Jde často o metafory, jejichž cílové oblasti souvisí se **zdravím** či přímo s konkrétním **stavem plic**. Například frazém *mít plíce jako zvon* znamená mít zdravé a výkonné plíce, kdežto *mít chycené plíce / je chycený na plicích* znamená naopak mít plíce nemocné – tento frazém měl dříve konkrétnější význam „mít tuberkulózu“. Člověk, který je *slabý na plicích / má slabé plíce*, je obecně náchylný k plicním onemocněním; v tomto případě jde tedy spíše o metonymii. O silném kuřákovi lze v češtině říct, že má *vyuzené plíce*.

Dalším významovým okruhem je **intenzita dechu / dýchání**; jde o vyjádření typu *z plných plic se nadechnout / dýchat* („zhluboka“) či *z plných plic (za)foukat* („mocně, silně“). Všechny tyto příklady jsou metonymického charakteru. Motivace dýchacím procesem je zjevná u frazému souvisejícím s atmosférou Země *plíce planety*, jenž se užívá především v souvislosti s Amazonskými pralesy.⁷⁶ Tento frazém je metaforický a je projevem našeho antropocentrismu, resp. antropomorfismu (personifikace).

Další skupina frazémů se somatismem *plíce* vyjadřuje cílovou oblast, kterou bychom mohli nazvat velmi široce **komunikace**.⁷⁷ Zde tedy již došlo k výraznějšímu významovému posunu; jde tu většinou o metafory z metonymií (metaftonymie). Například frazém *moct si plíce vymluvit* znamená bezúspěšně někoho přemlouvat: *I kdyby sis plíce vymluvil, k tomu, abych se přestěhoval k vám na vesnici, mě nepřemluvíš, jsem už městský člověk*. Pro vyjádření daného významu slouží kolokace *vymluvit plíce*, která zde metonymicky označuje intenzitu dýchání při komunikaci. To se poté metaforicky přenáší na abstraktní rovinu komunikace.

Frazém *od plic někomu nadávat / vynadat / něco říct* souvisí s upřímným vyjádřením určité **emoce**. Totéž lze v češtině vyjádřit například formou synonymního frazému *říct někomu něco bez obalu*. Se vztekem souvisí frazémy *z plných plic křičet / nadávat / zaklít*, jenž vyjadřuje intenzitu hlasitosti promluvy a často i míru její expresivity. „Plíce“ zde můžeme nahradit frazémem *o sto šest* nebo *jako na lesy*.

⁷⁶ Z přírodovědeckého hlediska pralesy vylučují kyslík a přijímají pro ně potřebný dusík a oxid uhličitý, tudíž „dýchají“ zcela opačným způsobem než lidé.

⁷⁷ Fonace je závislá na činnosti plic a dýchacího ústrojí vůbec. Viz dále kap. III, sluch.

Oproti tomu upřímný smích vyjadřujeme nejen frazémem *od plic se zasmát / se smát*, ale též *(za)smát i od srdce / z celého srdce*.⁷⁸

Poslední cílová oblast souvisí s **odpočinkem**.⁷⁹ Prolíná se v ní zkušenost fyzická s prožitky ryze psychickými. Ve slovníku Mrhačové je uveden frazém *provětrat si plíce*. Výklady tohoto frazému v tomto slovníku jsou „osvěžit se pobytem venku“ (lze doslovně fyzicky, ale i psychicky, tedy přeneseně) a „nadýchat se čerstvého vzduchu“.

Souvislost s pojmy dýchání a duše lze ukázat i na základě etymologie lexému *plíce*. Ten vychází ze všeslovanského „**plut-ja*, řec. *pneumōn* (pneumatický), lat. *pulmō*, spojuje se s *plouti*; p. jsou lehké a plují ve vodě“ (Rej). Podle jiné, starší etymologické teorie výraz *plíce* vychází z výrazu *plautze*, který k nám údajně přišel skrze němčinu z lužičtiny (Mach). Plíce jsou něčím, co se díky dýchání – pojmání vzduchu – nadnáší. To mimo jiné umožňuje metaforicky pojmenovávat podobné objekty s plynným obsahem (srov. *duše* v anatomii některých ryb a nebo ve významu „měchýř, trubice (nafukovací), dřev (bezu)“, SČS). Podotkněme také, že v současné češtině přisuzujeme duši například též pneumatikám (a lexém *pneumatika* je evidentně motivován právě řeckým *pneumōn*).⁸⁰

V této kapitole jsme se seznámili s významovým potenciálem zkoumaných pojmů; ukázali jsme metonymičnost významových profilů a významy vzniklé metaforickým přenesením. V etymologické části jsme ukázali kulturně ukotvené souvislosti, které ústí v donedávna existující polysémii lexému *duch* (např. podle Machka ve staročeštině 1. „dech“; 2. „duch“) a jež úzce souvisí i s metonymií DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT. V části o derivátech jsme se místy přesvědčili o nosnosti zmiňovaného etymologického exkurzu a podkapitola o kolokacích nastínila, jakým způsobem se projevuje metonymičnost a metaforičnost *dechu* a *dýchání* na syntagmatické úrovni. Frazologie byla zatím rozebrána pouze v souvislosti s výrazem *plíce*. Frazémům založených na výrazech *dech* a *dýchat* se budeme podrobněji věnovat teprve ve stěžejní kapitole IV. (viz dále).

⁷⁸ V případě *plic* však může jít o vyjadřování intenzity, zatímco u *srdce* pravděpodobně jde o vyjádření upřímnosti (srov. *srdčnost* apod.). Tyto frazémy se tedy pravděpodobně liší konotačně.

⁷⁹ Viz dále v souvislosti s dechem a dýcháním cílovou oblast aktivity, kap. IV.

⁸⁰ Srov. také termín *pneumonie* označující zápal plic (Bozděchová, 2009), ale i termíny *pneumotrax* či *pneumokoniózy* (Smith a kol., 2005, s. 145).

III. Dech a dýchání jako smyslový vjem a tělesný prožitek

K žádnému typu přenosu – metonymickému ani metaforickému – by nemohlo dojít bez smyslové zkušenosti s dýcháním jiných lidí a bez zkušenosti s dýcháním vlastním.⁸¹ V této kapitole tedy představíme pojmy dech a dýchání z perspektiv jednotlivých smyslů.

1. Vnímání dechu smysly („zvnějšku“)

1.1 Zrak

Dech jakožto „vdechovaný a vydechovaný vzduch“ (SJČ) je většinou neviditelný. Tato substance je totiž viditelná pouze tehdy, dochází-li k teplotnímu rozdílu mezi dechem a okolním vzduchem. Dech má za těchto podmínek schopnost se srážet. Tak v chladnějších dnech, kdy je teplota vzduchu výrazněji nižší než teplota lidského těla, můžeme svůj dech registrovat jako **páru**, která vychází z úst. V češtině lze proto říkat, že *v zimě je vidět dech* (SSJČ) nebo také *dech se mu valil z úst v mrazivém vzduchu* či *bílé výdechy vyrážely z úst, vydechovat kotouče páry* aj. (ČSVS). Můžeme však také dýchnout na sklo a tím ho zamlžit, srov. vyjádření typu *dýchat na zamrzlé okno* (SSJČ); *vydýchal kolečko na zamrzlém okně* nebo *skla v oknech byla zadýchána* (ČSVS).⁸² V těchto případech jde vlastně o vyjádření přímá. Když totiž vidíme v zimě svůj dech a mluvíme o vydechované páře jako o dechu, neužíváme nepřímého vyjádření – metonymii či metaforu, nýbrž naivního popisu fyzikálního jevu.

Na základě této zkušenosti je pak možné metaforicky říkat, že *lesy dýchají*, když z nich vidíme stoupat páru, která také vzniká díky rozdílu teplot a schopnosti srážet se. Co se týče textových konotací, PSJČ uvádí příklad z textu Růženy Svobodové *nad lesy modrý dech*, kdy je této páře – „dechu“ – přisuzována dokonce i barva.

Protože dech je na úrovni zraku vnímán jako pára, může být pára konceptualizována jako lidský dech (PÁRA JE DECH),⁸³ potažmo tedy jako projev života. To mimo jiné vysvětluje, proč dávní lovci v chladných oblastech v páře

⁸¹ „Žádná metafora se nikdy nedá pochopit [...] nezávisle na její zkušenostní bázi“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 32).

⁸² Dech lze vidět i při vydechování do vody, kde se vydechované složky vzduchu projevují viditelnými bublinami.

⁸³ Dech je zde tedy oblastí cílovou.

stoupající z vnitřností zabitého zvířete viděli jeho odcházející duši, samotný život (Becker, 2002, s. 50).

Dech ve významu „vydechnutý vzduch“ může být zrakem vnímán nejen jako pára, ale také jako **kouř**: srov. například *dýchal / dýchl / dechl ji kouř do tváře, vydechnout kouř nosem* apod. (ČSVS) Také v SSJČ je fixováno, že výdechy kuřáků během kouření jsou viditelné vždy (*dýchal ji kouř do očí*).

Kromě výše uvedeného (pára, kouř) můžeme dýchání vnímat zrakem jako **respirační pohyb**. Na základě toho můžeme o někom říct, že *má krátký dech* (ČSVS, PSJČ) a nebo že *lapá po dechu* (SČFI 2).⁸⁴ SSJČ uvádí příklad *stál v úkrytu, ani nedýchaje*, což zde vykládá jako „bez pohnutí“ – pojem dýchání může být tedy v jistém smyslu profilován také jako pohyb.

1.2 Sluch

Dech může být vnímán na sluchové úrovni jako **zvuk**. Slýcháváme dech *sípavý, hvízdavý, pískavý, chrčivý* či *chroptivý* (ČSVS). To, že dýcháme buď nosem nebo ústy, umožňuje různé „typy“ zvuků a často to bývá spojeno s potížemi při dýchání:⁸⁵ můžeme funět, supět, hekat, chroptět, chrčēt a dýchat tedy funivě, supivě, sípavě, hvízdavě, pískavě, dýchavičně, frkavě, hekavě, hrkavě, hrčivě, se supěním/sípáním/supáním atp. (ČSVS). Můžeme však také dýchat přerývané: *zajíkat se* (ČSVS). Rovněž zřetelně slyšíme, když je někdo *udýchaný* (má hlasitý dech). Z vyjádření typu *poslouchat, ani nedýchat* (SJČ) nebo *ztajovala v prsou dech, aby dítě neprobudila* (ČSVS) vyvozujeme slyšitelnost dechu; dech se tedy může profilovat i jako zvuk.

S dechem však souvisí především **kvalita** naší **řeči**. Při fonaci závislost na dýchání můžeme mnohdy zřetelně pociťovat. Některé odborné medicínské zdroje⁸⁶ klasifikují dokonce hlasové ústrojí jako součást ústrojí dýchacího.

Pro úplnost však uveďme, že jeden ze vzduchovodů – hrtan (odborně dýchací a fonační larynx, ČSVS) – představuje „horní část dýchadel od konce jazyka až k průdušnici“ (ČSVS). „Hlasivky jsou párové valy vazivové tkáně na bázi hrtanu. Zvuky vznikají, když vydechovaný vzduch prochází hlasivkami, které jsou k sobě

⁸⁴ Taková vyjádření volíme však i na základě symptomů dalších, které vnímáme na úrovni jiných smyslů.

⁸⁵ V *Tezauru jazyka českého* najdeme odkazy na pojmy povzdech, supění, hekání, funění, sípání, těžký dech, lapání po dechu, kašláni, kýchání, astma.

⁸⁶ Např. Smith a kol., 2005.

přitaženy a napnuty. Čím větší napětí v hlasívkách,⁸⁷ tím vyšší tón“ (Smith a kol., 2005, s. 141). V *Encyklopedii lidského těla* je dále uvedeno, že „během produkce zvuku se hlasivky přikládají k sobě a vibrují tím, jak je vzduch vyháněn z plic a prochází mezi nimi“ (tamtéž, s. 136).

O somatismu *plíce* jsme v souvislosti s dýcháním pojednali již v kapitole II. Somatismus *hrtan* se ve frazeologii uplatňuje ve formě synonyma *hrdlo* či jeho expresivní varianty *chřtán: křičet z plna hrdla / co hrdlo stačí; zpěváci napínali chřtány, div jim nepraskly* (ČSVS). Tyto frazémy často představují ekvivalenty frazémů obsahujících somatismus *plíce*. Abychom mohli například *křičet z plna hrdla / z plných plic*, je třeba se řádně nadechnout: V Jungmannově slovníku narážíme na příklad *chci křičeti, co mám duch*, který lze nahradit spojením *z plných plic*. Činnost hlasivek je přímo závislá na množství vzduchu přiváděného do plic, a tudíž na kvalitě našeho dýchání (Smith a kol., 2005, s. 141). Podotkněme, že zvuk – ať už ve formě „vzdechů“ či fonace (řeč, zpěv aj.) – můžeme vydávat pouze při výdechu. S pojmem *dech / dýchání* tak souvisí i výrazy *zalknout* nebo *zakuckat se* (ČSVS). Upozorněme v této souvislosti také na příklady *zajíkala se v slzách, smála se, až se zajíkala; vztekem se až zajíkával; dech se v něm na chvíli zajíkl* nebo *každou chvíli pocítil v hrdle svíravý zályk* (ČSVS).

1.3 Hmat (kinesteze)

Dech se člověku jeví jako nehmatatelná substance: jde vlastně o vzduch (plyn), který při procesu dýchání prochází člověkem.⁸⁸ Dech je tedy stejně jako samotný vzduch něco velmi lehkého, což může dát vzniknout jazykovým vyjádřením, kde se akcentuje schopnost vznášení, prodyšnost či transparentnost.⁸⁹ V tomto směru je pro nás dech jakousi **obecnou mírou**,⁹⁰ s čímž souvisí frazémy *ani dechu ani slechu o něm* (Čel, JgS) nebo *ani dechu pravdy* (PSJČ), kde je spojení *ani dechu* užíváno ve významu „ani trochu“. Chceme-li vyjádřit skrze dech, že něčeho naopak je trochu,

⁸⁷ Důležité jsou pro naše téma rovněž tzv. nepravé hlasivky, což je rovněž „pár horních valů“, který se však nepodílí na tvorbě zvuku. „Namísto toho se uzavírají během polykání, aby bránily vstoupení potravy do hrtanu.“ (Smith a kol., 2005, s. 141) Jinými slovy tyto nepravé hlasivky uzavírají hrtan při polykání. Tak je možné vysvětlit užití pojmu *doušek*, jenž v jazyce figuruje jako specifická měrná jednotka, viz kap. II, deriváty.

⁸⁸ Z perspektivy vědeckého obrazu světa: „Vnější dýcháním se rozumí výměna kyslíku a oxidu uhličitého uvnitř plic. Vnitřní dýchání probíhá v tělních tkáních, kde kyslík – přinesený krví z plic, aby zásobil „palivem“ buněčné procesy – je vyměněn za oxid uhličitý. Voda a oxid uhličitý vznikají při rozkladu živin, jako je glukóza. Oxid uhličitý putuje krví do plic a tam je vydýchán“ (Smith a kol., 2005, s. 140).

⁸⁹ Dýchat může přeneseně naše pokožka (SSJČ), ale podobně konceptualizován může být i neživý materiál (např. *neprodyšná zeď*, ČNK).

⁹⁰ Srov. kromě derivátů v kap. II také Pajdziňská, 1999, s. 54.

zanedbatelně, používáme pro to v češtině označení jedné z fází dechu *nádech* (*nádech šedi ve vlasech* apod., ČNK).⁹¹

V případě hmatové zkušenosti se ovšem ve frazeologii vyzdvihuje především **teplota**, jinak by hmatový vjem dechu leckdy ani nebyl možný. Na dech si nemůžeme sáhnout, ale vnímáme ho svými hmatovými receptory v kůži. Dech se dá v této souvislosti také naivně definovat jako vzduch ohřátý na teplotu lidského těla. Jugmann uvádí v souvislosti s teplotou dechu příklad: *Dýchati na ruce, když studeno*. ČSVS tento v jistém směru významový profil („teplo“) dokládá příklady: *horký její dech mu zadýchal tvář; matka se snažila zadýchat prochládlé tělíčko dítěte; ve světici bylo mile, teple zadýcháno; matka svým dechem zahřívala dítě* (ČSVS). V SJČ najdeme kolokaci *zadýchat pokoj* „zahřát“ nebo vyjádření *do tváře mu horce dýchala stáj*.

Dech je však také něco, co **vane** a co je možné tedy cítit rovněž jako určitou formu tlaku. To je nakonec možná důvodem, proč mohl být například u starých Germánů (ale i jinde) vítr konceptualizován jako dech (VÍTR / VANUTÍ JE DECH)⁹² – u recepce větru je pro nás kromě jeho zvukové stránky důležitá právě perspektiva hmatu. Na „vanutí“ jsme již naráželi v pojednání o etymologii v kapitole II: indoevropský kořen *dheu-, ze kterého vzešel *dech*, ale i *duch* a *duše*, znamenal „vanout“. Existuje zde také souvislost s čichovým vnímáním toho, co „vane“ (srov. etymologii slova *tchoř* a polské *tchnianie*).

1.4 Čich a chuť (doklad synestézie)

Dech může mít sám o sobě nějaký **pach**. V textových, ale i systémových konotacích se dechu jakožto pachu často přisuzují atributy z oblasti chuťové zkušenosti, což zde chápeme jako doklad synestézie.

Synestézii, kterou lze definovat jako „přenášení různých oblastí smyslového vnímání“ (Filipec-Čermák, 1985, s. 110), zde pojímáme jako jev, jenž má neurofyziologický základ⁹³ a výrazně se projevuje v jazyce. Nejčastější typ synestézie představují lidé, kteří mají sluchové vjemy doprovázené vizuálními představami. Zdá se, že ostatní typy synestetiků, tedy typy různých vjemových kombinací, jsou sice statisticky řidší, avšak přesto obecně „smyslové propojování“ každému člověku může sloužit jako základ pro metaforické pojmenování či

⁹¹ Viz kap. II, deriváty.

⁹² Viz pozn. č. 69.

⁹³ Srov. blíže Pacovská, 2012, s. 56–64.

vyjádření.⁹⁴ Co se týče pojmenování, synestetická motivace pro nás již často není příliš zřetelná, srov. například řadu *ostrá hrana – ostrá vůně – ostrý zrak – ostrý zvuk*, kde adjektivum *ostrá* vychází původně z oblasti hmatové zkušenosti, ale uplatňuje se dále i v oblasti vnímání čichového, zrakového a sluchového (tamtéž).

Ukazuje se, že každý člověk má jinou smyslovou preferenci, která je odrážena v jeho mluvě.⁹⁵ V rámci tzv. neurolingvistického programování se například zjišťuje na základě jazykového projevu, zda daný člověk myslí spíše „v obrazech“, „ve zvucích“ či „v pocitech“ (Pacovská, 2012, s. 61). „V rámci těchto výzkumů byl shromážděn poměrně bohatý jazykový materiál, který dokumentuje, jak se jednotlivé smysly podílejí na různých metaforách a frázích, které běžně používáme v komunikaci, aniž jsme si jejich spojitosti se smyslovým vnímáním vědomi“ (tamtéž).

Čichové a chuťové vjemy jsou spolu propojené například v souvislosti s jídlem a pitím. V případě dechu a dýchání považujeme za důkazy kombinovaného vnímání tato vyjádření: *nahořklá vůně, již s pole dýše rmen* (PSJČ); *cítil vlastní kyselý dech; se sladkým dechem v ústech pozdravím doktora* (ČNK) – některé příklady charakterizují pach (dechu) za pomoci adjektiv označující primárně chuťové kvality (*hořký, sladký, kyselý*). Oproti tomu existují i jazykové realizace, v rámci kterých dochází k průniku i s dalšími oblastmi smyslové zkušenosti: *nad oceánem, jehož slaný dech vane až sem; jeho horký, kyselý dech mi zní v uších* atp. (ČNK)

Každopádně nějaký pach, například vůni, můžeme také přímo dýchat, viz metonymická vyjádření typu *dýchat vůni pryskyřice*, jež odpovídají významu 2. „vdechovat / vydechovat“ (SSJČ). ČSVS uvádí další příklady tohoto významového profilu: *vdýchala čistý lesní vzduch, mořský vzduch*, ale také *vdýchat vůni květin*, dále *odýchl ji dechem páchnoucím po tabáku* nebo *odechla ho vonným dechem* (ČSVS). Jungmann uvádí vyjádření *má zlý duch* ve významu „smradlavý dech“ (JgS).

Zkušenost s dechem z perspektivy čichu (a chuti) hraje ovšem výraznější roli spíše v textových konotacích, kde je v rámci metafor dech často oblastí cílovou (PACH JE DECH).

2. Vnímání dechu vnitřním smyslem („zevnitř“)

Dech lze vnitřně vnímat v celé jeho procesualnosti. Vnitřním smyslem tak zde míníme právě to, že člověk je schopen cítit, jak se mu dýchá (jde o stav fyzický i psychický) – a

⁹⁴ Co se týče beletrie, na tzv. barevném slyšení si zakládali např. symbolisté; srov. v *obzoru modrý zvučel jas* Antonína Sovy (Filipec, Čermák, 1985, s. 110).

⁹⁵ Blíže např. shrnutí této problematiky v práci Jasni Pacovské, 2012.

tedy metonymicky, jak se mu žije. Na tomto základě lze v češtině metaforicky mluvit třeba o svobodě či atmosféře.

Motivace takových vyjádření tkví především ve zkušenosti s dusnem, ve kterém se nám špatně fyzicky dýchá, což se dá snadno přenášet do oblasti psychické. Mimo to můžeme dýchat lehce, volně, klidně, pokojně, zvolna, zdravě, pravidelně, stejnoměrně, rytmicky, zhluboka, hluboce, vydatně, plnými plícemi / z plných plic, celou nebo plnou hrudí, naplno, silně, mocně, *jako kovářský měch* nebo *jako parní stroj* (ČSVS).⁹⁶ Oproti tomu lze i dýchat neklidně, trhaně, trhavě, přerývaně, s přestávkami, nepravidelně, nestejnoměrně, rychle, prudce, zalykavě, namáhavě / s námahou, těžce, obtížně, špatně či těžko (ČSVS). Podle SJČ dýcháme i *zdlouha*. Dech je tedy zdravý, pravidelný, hluboký a nebo nepravidelný, přerývaný, těžký nebo nedostatečný (SJČ). Oddech může být pravidelný, dlouhý, zdravý, respirace pak zpomalená či zrychlená (ČSVS).

„Vnitřně cítit“ také můžeme, že máme slabý dech, jakýsi *polodech* (ČSVS). Vnímáme, pokud dýcháme dobře dýchatelný vzduch (čerstvý, svěží, čistý, zdravý). Jestliže je vzduch nedýchatelný, vnímáme ho jako těžký a dusný (srov. přenesení *dusná atmosféra*, viz dále kap. IV., s. 54).

Dýchat zhluboka znamená „dýchat pomalu s využitím plné kapacity plic“ (SČFI 1). Zhluboka dýcháme „při odpočinku, na venkově, při lékařské prohlídce, při nebo po námaze“ nebo ve snaze o uklidnění (SČFI 1).

⁹⁶ Poslední dvě spojení jsou jediná přirovnání, která ve slovnících nacházíme.

IV. Dech a dýchání: metonymie, metaftonymie a metafory

Ve druhé kapitole jsme sledovali konceptuální metafory a metonymie spojené s dechem především na úrovni pojmenování. Nejvýrazněji se však konceptuální metafora a metonymie projevují v rovině vyjádření – frazémů, k jejichž analýze přistupujeme v této stěžejní kapitole práce.

Jak ukázala třetí kapitola představující pojmovou analýzu, v souladu s kognitivně-kulturním přístupem k jazyku zde klademe důraz na propojenost jazyka a smyslového vnímání. V našem výzkumu se na základě takřka všech úrovní smyslové zkušenosti (především zrak, sluch, hmat) ukazuje, že dech a dýchání v první řadě představuje **projev lidského života** (respirační pohyb, pára, vydávání zvuku, vydávání teploty nebo vanutí). Dech a dýchání ovšem také signalizuje, v jakém je daný člověk stavu; dýchání je tak metonymicky **indikátorem stavu** tělesného, ale také často metaforickým odvozením indikátorem stavu duševního, resp. emočního. Už zde se tak mimo jiné potvrzuje jedna ze základních lakoffo-johnsonovských tezí: abstraktní často neumíme vyjádřit jinak než skrze pojmy vycházející ze zkušenosti s konkrétním, smyslově vnímatelným.

Budeme-li vycházet z významových definic SSJČ, můžeme usuzovat, že pokud se pojem dýchat v rámci vyjádření profiluje ve významu 2 „(co) vdechovat / vydechovat“ a 3 „být naživu, žít“, jde o metonymie z perspektivy jednoho či více smyslů, které nebývají dále metaforicky přenášeny. Nejprve představíme v rámci analýzy frazeologie tyto metonymie z oblasti fyzické zkušenosti, jež nebývají dále metaforicky přenášeny – jde tedy o „čisté“ metonymie. Teprve poté se zaměříme na metonymie, které slouží jako základ k metaforickému přenosu. Dech a dýchání ve zdrojové oblasti takovýchto metafor z metonymií (metaftonymií) má na základě **pojmové souvislosti** metonymický charakter.

Pokud v rámci metaforického vyjádření užíváme ve zdrojové oblasti dýchání ve významu 4. „vydávat, šířit, vyzařovat“ nebo 5. „jemně, lehce se šířit“ (SSJČ), profiluje se zde dech jako určitý hmatový vjem, který prisuzujeme na základě **podobnosti** (teplota, vanutí) různým neživým objektům, dokonce i abstraktům – zde jde o „čisté“ metafory, nikoli o metafory z metonymií (metaftonymie). K „čistým“ metaforickým přenosům dochází v rámci takových vyjádření, kdy nedýchá člověk, nýbrž něco „dýchá“ na něj. Objekt *dýchá*, pokud směrem k člověku vydává určitou teplotu či „vánek“, což člověk vnímá smysly a připomíná mu to jeho vlastní dýchání. Tento jev

potvrzuje základních tezí polské školy, objevující se například v práci Pajdzińskiej: člověk se svým antropocentrismem okolní svět často antropomorfizuje. Druhou skupinou metaforických vyjádření, u nichž budeme stanovovat cílové oblasti, budou tedy personifikace, které zde chápeme po vzoru Lakoffa a Johnsona jako extenzi ontologických metafor. Tato vyjádření vznikají přímo na základě podobnosti a dech zde bude ve zdrojové oblasti nejčastěji profilován jako neviditelná substance mající určitou teplotu a nebo jako „vanutí“.

V pojednání o metafontymických a „čistých“ metaforách (personifikacích) se zdrojovou oblastí dechu a dýchání budeme tedy postupně představovat jednotlivé cílové oblasti. Na tomto základě budou formulovány konkrétní konceptuální metafory.

1. Metonymická vyjádření

1.1 „Čisté“ metonymie

Motto: „*Když dlouho nedýcháme, udusíme se.*“ (Anička, 5 let)⁹⁷

Jak jsme napsali již v prvních řádcích této práce, dýchání je na základě bezprostřední zkušenosti pro člověka jedním ze znaků přítomnosti života. Přítomnost dechu se rovná přítomnosti života v těle. Když člověk nedýchá, nevidíme žádný pohyb, jenž by svědčil o dechu, ani ho dýchat neslyšíme a necítíme ani teplotu a vanutí jeho dechu. Jakmile je ohrožen něčí dech a dotýčný to vnitřně zřetelně cítí. Víme, že je zároveň ohrožen i jeho život. Člověk už dávno pochopil, že dech je jedním z projevů života, a proto *dýchat* ve většině jazyků včetně češtiny znamená metonymicky „žít“. ⁹⁸

Dech jako antropocentricky pojatý projev života (metonymie **DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT**) může být v jazyce dále profilován například jako viditelný pohyb nebo vydávání zvuku. Z biologického hlediska znamená dýchání (respirace) „okysličování organických látek v těle živých organismů, které se u vyšších živočichů děje prostřednictvím zvláště k tomu uzpůsobených orgánů“ (SSJČ). ČSVS uvádí, že lze rozlišit dýchání ve významu „vdechování a vydechování“ (hrudní, žeberní atp.) od

⁹⁷ Motta užitá v této kapitole vyplývají z odpovědí dětí předškolního věku (MŠ Santoška a MŠ Korálek) na anketní otázku „Co je to vlastně dech / dýchání?“. Anketa byla realizována v rámci zájmového kroužku hraní na zobcovou sopránovou flétnu (dechový nástroj).

⁹⁸ Kromě našeho širšího pojednání o etymologii v kap. II. srov. také Pajdzińska 1999, s. 52.

dýchání vnitřního jakožto „výměny plynů mezi vlásečnicemi a tkáněmi“ (ČSVS). K odborné reflexi tohoto procesu srov. dále: „Ke svému fungování vyžadují buňky těla kyslík. Dýchací systém, který sestává z dýchacích cest, plicních cév a plic, ale také z dýchacích svalů, zajišťuje přísun čerstvého kyslíku do krve, takže ten pak může být distribuován k jednotlivým tkáním v těle. Odstraňuje také oxid uhličitý, odpadní produkt tělních procesů. Vzduch se pohybuje do plic a ven z plic v důsledku tlakových změn v hrudníku způsobených kontrakcí a relaxací bránice a ostatních dýchacích svalů. Normální dýchání je především mimovolní proces, řízený dýchacími centry v mozkovém kmeni“⁹⁹ (Smith a kol., 2005, s. 136).

Uvedená citace představuje vědecké nazírání skutečnosti. Kognitivně-kulturní přístup k jazyku však zajímá naivní vnímání skutečnosti. Každý běžný uživatel má zkušenost s tím, že když nemůže po delší dobu dostatečně volně dýchat, jeho život je ohrožen. Lze tak pochopit, proč se jazykově člověk vyjadřuje o životě a smrti prostřednictvím pojmu dýchání. V souvislosti s češtinou už například Čelakovský a Jungmann zaznamenali **eufemistické vyjádření** v podobě frazému *zapomněl dychati* ve významu „zemřel“. Jiný eufemismus v souvislosti se smrtí uvádí SSJČ: *dva dny již nedýchal* „dva dny byl mrtvý“. V ČSVS nalezneme například spojení *její poslední vzdech*. Tato významová užití představují konotaci *dýchání* „být naživu, žít“, která je v jazyce pevně ukotvená (systémová konotace).

V souvislosti s významem „až do smrti“ užíváme **hyperbolického** frazému *až do posledního dechu* „až do úplného konce vlastní fyzické existence“ (SČFI 1). Ve větších frazémách zaznamenáváme další metonymické realizace: *zůstal věrný svým zásadám do posledního dechu; bránit se / bojovat do posledního dechu* aj. (SČFI 1) Podle SČFI 1 užíváme v souvislosti s oblastí života a smrti nevětný frazém *bez dechu*, který může znamenat „v mdlobném stavu a zpravidla v ležící poloze, v mdlobách či (krátce) po smrti“ (*pomoci se nedovolal a pak už bylo pozdě; našli ho bez dechu* apod., SČFI 1). V PSJČ najdeme příklad *zůstal ležeti bez dechu* ve významu „bez ducha, v mdlobách“. SJČ uvádí výraz *dodýchat* ve významu „zemřít“. V SSJČ najdeme mj. vyjádření smyslu života prostřednictvím dýchání:¹⁰⁰ *dýchala jen pro své dítě*.

⁹⁹ V tomto mozkovém kmeni je řízeno dýchání jakožto mimovolní proces podle hladiny kyslíku a oxidu uhličitého v krvi (tamtéž).

¹⁰⁰ Podle SJČ existuje v systému frazém *jen taktak dýchat* s významem „živořit“, jenž se vztahuje k úrovni života. Takové vyjádření bychom jako jediné z oblasti života a smrti klasifikovali jako metaforu z metonymie (metafonymii). Zajímavé jsou rovněž další příklady ze SJČ: *vypustiti duši (ducha)*: „zemřít“; *tělo bez duše*: „mrtvé“ – duši lze nahradit v těchto případech výrazem dech.

V tomto směru bychom našli ještě bezpočet vyjádření (podobně jako poukazů ke smrti), které odpovídají metonymii DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT.

Druhou významnou metonymií, která se uplatňuje v četných vyjádřeních, je **ZPŮSOB DÝCHÁNÍ (PROJEV STAVU) ZA STAV**.¹⁰¹ Takové metonymii odpovídá například frazém *sotva popadat dech*, který označuje projev celého stavu, a sice vyčerpání (např. SSČ).¹⁰²

Co se týče dále metonymických označení stavu, například vyjádřením *nemohla v tom hrozném dusnu chytout dech* je myšleno, že se dotyčná dusila,¹⁰³ tedy nemohla dýchat. Tento stav, a to ať už má jakékoli příčiny, se dá metonymicky vyjádřit skrze různá označení téhož projevu: *lapat po dechu / vzduchu; kluci udýchaní sotva dechu popadají; sotva dýchala; div se neudusit / nezadechnout* (srov. *zalykávat; zahlcovat se* či *zakuckat*, ČSVS). Stav fyzického vyčerpání – zadýchání – můžeme však označit i přímými vyjádřeními typu *udýchával se při rychlejší chůzi* (tancem, během, spěchem, námahou) nebo *vrátila se celá udýchaná* (ČSVS). *Nemoct popadnout dech / sotva dechu popadat* znamená „být velmi udýchaný a nemoct se proto ani dostatečně nadechnout a obnovit pravidelné dýchání“ (SČFI 2).

V ČSVS jsou uvedena další metonymická vyjádření související s pojmem dýchání: *zajíkala se v slzách, smála se, až se zajíkala; vztekem se až zajíkával; dech se v něm na chvíli zajíkl* nebo *každou chvíli pocítil v hrdle svíravý zályk*.

1.2 Metonymie sloužící jako zdrojová oblast metafor

Všechna metonymická vyjádření založená na dechu a dýchání, která lze metaforicky přenášet, odpovídají výše charakterizované metonymii ZPŮSOB DÝCHÁNÍ (PROJEV STAVU) ZA STAV. Patří sem například i hyperbola ***až do posledního dechu***, avšak nikoli ve významu „do smrti“, ale spíše ve významu „do vyčerpání sil“. SČFI 2 uvádí příklad *bránit se / bojovat do posledního dechu* s významem „vší silou“, resp. „s vynaložením všech vlastních sil, s houževnatostí a vytrvalostí“ (např.: *Ten si nedá říct, že se přepíná, a bude snad pracovat až do posledního dechu*). ***Bránit se / bojovat do posledního dechu*** mohou vojáci proti nepříteli, ale vyjádření lze

¹⁰¹ Pajdzińska uvádí speciální konkretizaci této metonymie PROJEV EMOCE ZA EMOCI, avšak obecně nereflktuje, že metonymie spojené s dechem a dýcháním mohou být metaforicky přenášeny (1999, s. 57).

¹⁰² ČSVS v této souvislosti uvádí výraz *zadýchánek* jakožto označení pro člověka, který se vždy „brzo udýchá“. Tento výraz je zde klasifikován jako pejorativní. Princip metonymie se tedy uplatňuje rovněž ve slovtvorbě a mívá pak nezřídka pejorativní charakter, srov. označení *kníráč, břicháč, brejloun* atp.

¹⁰³ Udušit se lze rovněž dávením při polykání (srov. *doušek* a nepravé hlasivky, pozn. č. 92).

metaforicky užívat i v abstraktní oblasti, zvláště „ve vztahu k morálně významnému cíli, vytrvale, úporně, až do konce“ (SČFI 2). Podle SSJČ má vyjádření *bránit se do posledního dechu* význam „do smrti“, tedy metonymický, což přeneseně (metaforicky) může znamenat „houževnatě, vytrvale, do krajnosti“.

K dostatku sil se vztahuje také kolokace **druhý dech** označující v prvním metonymickém významu „vyrovnání hloubky dechu a dechového rytmu se zvýšenými požadavky těla na spotřebu kyslíku při déle trvajících sportovních výkonech“ (SČFI 1). Metaforicky lze užívat toto spojení ve významu „nově nabytá, obnovená životní energie, svěžest tělesná, popř. i duševní, po předchozím vyčerpání, ve stáří apod.“ Tento význam slovník dokládá příkladem: *Pořád čekám, kdy přijde druhý dech.*

S *druhým dechem* souvisí nevětný frazém **chytit dech**, který může být užíván jako jeho ekvivalent. Metonymicky se frazém vztahuje například k situaci uprostřed závodu. *Chytit dech* podle SČFI 2 může ovšem metaforicky například nějaký podnik, zvláště pak podnik začínající. Zde *chytit dech* pak znamená zorientovat se, vzpamatovat, přizpůsobit se nebo překonat krizi, najít novou energii, vzchopit se a dokázat pokračovat dál, příp. zlepšit svou pozici neboli *strčit všechny do kapsy*. SČFI 2 to ilustruje příkladem: *Sotva školou prolízal, ale v posledním ročníku chytil druhý dech a u maturity exceloval.*

Tajit dech je metonymické spojení, které v češtině užíváme často v různých kontextech. **Se zatajeným dechem** znamená například „s naprostým zaujetím, soustředěním a napětím, zpravidla tiše a nehnutě“. SČFI 2 tento výklad ilustruje příklady: *se zatajeným dechem čekal, jak to dopadne* nebo *děti se zatajeným dechem sledovaly večerníček*. Ekvivalentní vyjádření jsou například *bez dechu* či *napjatý až k prasknutí*. **Sledovat něco / někoho se zatajeným dechem** znamená „s plným zaujetím“, tedy ani nedýchat. **Tajit / zatajit dech /něčím/** můžeme „pod vlivem silné emoce a napětí, úžasu, nebezpečí, s doprovodným zadržetím dechu“, neboť *tajit dech* vlastně znamená na chvíli zadržovat dech; „přestat na chvíli dýchat“ (SSJČ). SČFI 2 uvádí jako první vlastně význam metaforický, když vykládá frazém jako označení stavu člověka, který je „krajně zaujatý, okouzlený“. Pro nás je však primární a původní metonymický význam „projevovat velký strach nebo opatrnost a snažit se na sebe neupozorňovat“, tedy utajit skrze tajení dechu svou přítomnost. Metonymický význam dokládají příklady ze SČFI 2: *Kolem babiččina pokoje jsem se plížil po špičkách a tajil jsem přitom dech, abych babičku neprobudil* nebo *křečovitě zatajuje dech, aby se neprozradil*. Našli bychom další metonymické frazémy vztahující se

k emocím, jako například *leknutí ji ztajilo dech a ochromilo jazyk*. ČSVS uvádí, že dech se tají podle běžných kolokací v prsou, v hrudi či v hrdle. Podle kolokací uvedených v SSJČ se tají dech například úžasem, leknutím atp.

Určitým ekvivalentem vyjádření *se zatajeným dechem* je spojení **bez dechu**, které označuje metonymicky „při krajním vypětí nebo při vyčerpání z něho ve stavu, kdy nelze nabrat, chytit dech“ (*bez dechu doběhl do cíle*, SČFI 1). Stejně tak existuje užití ve druhém metonymickém významu „bez života“, o čemž jsme již pojednali v předchozí podkapitole. Metaforicky lze ovšem tuto metonymii přenést také na význam „s naprostým zaujetím, soustředěním a napětím, zpravidla tíše a nehnutě.“ Dokladem může být příklad ze SČFI 1: *Tomuhle vrcholnému výkonu přihlíželi diváci bez dechu*. Můžeme mít přitom na mysli pouze určitou emoci. V případě metaforických přenosů již neoznačujeme nějaký stav skrze jeho projev, nýbrž označujeme stav na základě podobnosti určitému projevu, jenž je pro tento stav charakteristický (nedýchání).

Zadržet dech jakožto přímé vyjádření znamená „fyzicky z různých důvodů chvíli přestat dýchat“, ale v abstraktní rovině můžeme metaforicky spojení užívat pro označení stavu „před nadcházejícím překvapením či rozhodnutím“ (SČFI 2). *Zadržet dech* znamená „zarazit se na chvíli“ (a připravit se na něco), „počkat“ nebo „chvíli mlčet“ (tamtéž). Ekvivalentní vyjádření mohou být například: *chvíli zadržoval dech a počítal* nebo *dech se v ní hrůzou zastavil / zarazil* (ČSVS).

Vyrazit někomu /něčím/ dech znamená v prvním významu doslova vyrazit dech prudkým úderem, například do prsou, či pádem nebo nárazem, tj. „zbavit někoho dechu a na chvíli mu způsobit potíže s dýcháním“. Druhý metaforický význam frazému se shoduje s významem *vzít někomu dech*. **Vzít někomu dech** (nenadálou změnou, chováním, zprávou, nebo taková zpráva sama) znamená někoho ohromit, krajně překvapit či zarazit: *Na jeho způsoby jsem už zvyklý, ale co mi tentokrát proved, to mi vzalo dech* (SČFI 2).

Být hotov s dechem užíváme metonymicky v souvislosti s fyzickou námahou, ale metaforickým přenesením také v úporné konkurenci, tudíž i v abstraktní oblasti. Znamená to „být zcela vyčerpáný a udýchaný, a nemít už sílu nebo nemoc pokračovat“ (SČFI 2). Podobné je to s frazémem **lapat/zalapat po dechu vyčerpáním**, jenž se může vztahovat přímo k dušení a ke snaze se dostatečně nadechnout, ale jeho druhý význam je podle SČFI 2 „nestačit tempu a

začít projevovat známky krize, konce“ apod. Další metaforický přenos podle SČFI 2 představuje třetí význam vztahující se k emocím „být krajně překvapený, ohromený“.

Jiné označení podobného stavu představuje metonymické vyjádření **mít krátký dech**, které („při prudkém vzepětí energie, emoci“ apod.) znamená „nevydržet dlouho, skončit (unaven a vyčerpan) brzy“ (SČFI 2). K nedostatku energie se vztahují i frazémy **nestačit s dechem a vystačit / vydržet s dechem**, které se opět mohou vztahovat metonymicky například k silné konkurenci v soutěži, ale také obecně k pracovnímu tempu (SČFI 2). Když *nestačíme s dechem*, „nestačíme ostatním“, popř. „nemáme dost sil“: *V jazykovém kursu se postupovalo velice rychle, a kdo nestačil s dechem, brzy odpadl* (SČFI 2). Když naopak *s dechem vystačíme*, vydržíme vzhledem k ostré konkurenci a tempu až do cíle, resp. až do konce. **Ztrácet dech** (při momentálním fyzickém vypětí, konkurenci, tempu) znamená „ztrácet síly a schopnost konkurovat, začít zaostávat, nestačit už“. Frazém *ztratit dech* tedy označuje stav, kdy jde o ztrátu síly nebo schopnosti výkonu; jakmile jsme *ztratili dech*, nevydrželi jsme nasazené tempo (podle SSJČ „nevystačit se silami“). Spojení **nabrat dech**, v metonymickém významu „dostatečně se vydýchat a uvolnit“ či „pořádně se nadechnout“, může naopak metaforicky vyjádřit význam „odpočinout si a získat nové síly“ (SČFI 2).

Metonymii **jedním dechem** (označující míru) lze nahradit také ekvivalentními vyjádřeními: „jedním douškem“, „bez oddechu“ nebo „v jednom kuse“ (SČFI 2). Metonymický význam je zde „bez přerušování řeči, rychle a naráz, najednou“, např.: *Jedním dechem vypověděl, co zažil*. Metaforicky lze tuto metonymii přenést na význam: „v témže projevu současně, zároveň i něco jiného, co si odporuje“, což ilustruje příklad: *Nabízela svému protivníkovi smír a jedním dechem ho urážela* (SČFI 2). Vyjádření **přiběhnout bez dechu** znamená to „přiběhnout velmi udýchaný a napjatý a často též přinést překvapivou zprávu, ve spěchu, nervózně informací“, tedy „řít něco naráz, velmi rychle a bez nutných přestávek“ (SČFI 2).

ČSVS uvádí také řadu metonymických vyjádření spojených s výrazy **oddech** a **oddechnout si**, které se vztahují k odpočinku: *musila se zastavit a trochu si oddechnout, ještě si ani pořádně neoddychl a už musí běžet dál; zastavil se, aby si trochu vydechl, aby se vydýchal z určení, upocený oráč si s chutí pooddechl (nabíral nový dech)*. Tato vyjádření znamenají „odpočívat“, „zotavovat se“ (po namáhavém / zrychleném dýchání), „uklidňovat si rozbouřený dech“, „odfukovat si“ (*Po prudkém stoupání si zasloužil delší oddech.*).

2. Dech a dýchání jako zdrojová oblast

2.1 Metaftonymie (metafory z metonymií)

V první skupině konceptuálních metafor představuje dech a dýchání ve zdrojové oblasti metonymicky projev člověka (viz výše); je-li tedy ve zdrojové oblasti metafory užita metonymie, nazýváme takové metafory na základě Goossensovy klasifikace metaftonymiemi (1990, 2002). Dle Goossensovy klasifikace metaftonymií je v našem materiálu zastoupen typ „metafora z metonymie“. V jeho rámci se pak „zdrojová metonymie“ metaforicky přenáší do různých cílových oblastí. Ačkoli většinu frazeologického materiálu jsme představili v části o metonymiích, jež mohou být metaforizovány, vrátíme se k některým z nich v pojednání o jednotlivých cílových oblastech.

2.1.1 Cílové oblasti

2.1.1.1 Stav

Způsob dýchání signalizuje, jak se člověk cítí, resp. v jakém stavu člověk je. Za první cílovou oblast tedy považujeme stav, a to ve smyslu **emočním** a **duševním**. Lze ji pak členit do následujících podoblastí:

Emoce

Zdrojovou metonymií lze v tomto případě vyjádřit formou ZPŮSOB DÝCHÁNÍ (PROJEV STAVU) ZA EMOCI.¹⁰⁴ Mezi způsoby dýchání v tomto směru zahrnujeme především formy nedýchání.¹⁰⁵ Jakmile totiž ustává respirace, svědčí to o silném impulzu, který zastavení dechu způsobil. Tato zkušenost skýtá prostor pro řadu konceptualizací.

Zdrojové metonymií odpovídají vyjádření založená na frazémeh *tajit dech*, *vyrazit dech*, *vzít dech*, které jsou primárně metonymické. Metaforicky však tyto metonymie často přenášíme na označení situací, kdy dotyčná osoba sice ve skutečnosti dýchat může, ale prostřednictvím dechu chceme konceptualizovat její silnou emoci.

¹⁰⁴ Srov. také Pajdzińská, 1999, s. 57.

¹⁰⁵ Můžeme v sobě mj. *dusit* emoci (negativní); něco potlačovat.

Tajíme-li dech, zastaví se v nás jakoby projev života (viditelně, slyšitelně i vnitřním pocitem); svědčí to intenzitě emoce, která tento symptom způsobuje. Emoce může být pozitivní (úžas), ale také negativní (strach). Dojem z této emoce tedy připodobňujeme jednomu z nejčastějších metonymických projevů emoce: zastavení dechu.

Metaforicky se vyjadřujeme o emoci například konkrétními vyjádřeními, která obsahují frazém **se zatajeným dechem** ve významu „s naprostým zaujetím, soustředěním a napětím“: *se zatajeným dechem čekal, jak to dopadne* (SČFI 1) atp. V určitém kontextu také můžeme něco *se zatajeným dechem* sledovat, což znamená rovněž „s plným zaujetím“ (SČFI 1) nebo „soustředěně, napjatě“ (SSJČ).

Když podle SČFI 2 **tajíme / zatajíme dech (něčím)**, znamená to, že jsme „pod vlivem silné emoce a napětí, úžasu, nebezpečí“; metonymický základ je zde vyjádřen významem „s doprovodným zadržením dechu“. Frazém se obvykle používá pro významy: 1. být krajně zaujatý, okouzlený; 2. projevovat velký strach nebo opatrnost a snažit se na sebe neupozorňovat.

Užití frazému **vyrazit dech** SSČ demonstruje na příkladu *to mu vyrazilo dech*: expr. „velmi ho to překvapilo“. Tento výklad vychází z definice SSJČ: *to vezme / vyrazí člověku dech*: „mocně překvapí, úplně zmate“, kde je reflektováno přenesení významu, což v této práci pojmáme jako metaforizaci metonymie.

Vzít (někomu) dech můžeme podle SČFI 2 „nenadálou změnou, chováním, zprávou“, ale také nám může *vzít dech* nějaká zpráva sama o sobě. Význam je zde tudíž podobný jako v případě předchozích frazémů: „ohromit, krajně překvapit a zarazit někoho“: *Na jeho způsoby jsem už zvyklý, ale co mi tentokrát proved, to mi vzalo dech*. (SČFI 2).

Do této cílové podoblasti řadíme také vyjádření založená na kolokaci **zadržet dech**, kterou metaforicky používáme pro označení stavu „před nadcházejícím překvapením či rozhodnutím“, např. *chvíli zadržoval dech a počítal* (SČFI 2). Patří sem i frazém **zalapat po dechu** ve významu „být krajně překvapený, ohromený“ (SČFI 2).

Z výše uvedených metaftonymických vyjádření dedukujeme konceptuální metaforu (z metonymie) **ZPŮSOB DÝCHÁNÍ (PROJEV STAVU) JE EMOCE**.

Svoboda

Cítíme-li se svobodně, často tento stav konceptualizujeme rovněž skrze pojem dechu a dýchání. Vychází to z metonymické zkušenosti s volným i naopak ztíženým dýcháním, srov. metaforický přenos *ztěžovat* (někomu) *dech* (můžeme chápat jako „ztěžovat někomu život“), potažmo vyjádření *znemožňovat někomu dýchání* („omezovat ho“). To významově souvisí také s kolokací *brát* (někomu) *dech* či přesněji *připravovat* (někoho) *o dech* (ČSVS) (lze vyložit jako „připravovat o svobodu“). SSJČ uvádí metaforické spojení *svobodně dýchat*, u kterého cítíme význam „svobodně žít“, což znamená, že tato metafora vychází z metonymie DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT, tedy z významového profilu slovesa *dýchat* „být naživu, žít“ (SSJČ).

Z výše analyzovaných dat vyvozujeme konceptuální metaforu (z metonymie)
MOŽNOST DÝCHÁNÍ JE SVOBODA.

Prostředí (atmosféra)

Výraz *atmosféra* podle SSJČ označuje: 1. „ovzduší“ (vlažná, dusná, nedýchatelná, skleníková atmosféra); 2. „prostředí“; „nálada“ (přátelská, nepřátelská, napjatá atmosféra). První význam je základní, ale druhý metaforicky přenesený.

Například kolokaci *dusná atmosféra* používáme přeneseně pro označení prostředí, ve kterém se nám *špatně dýchá* (tudíž se v něm necítíme dobře, resp. *není* nám v něm dobře; srov. metonymii DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT). Vyjadřujeme tím, jak se nám někde psychicky „dýchá“ čili „žije“, což tedy souvisí s abstraktní oblastí.

Základ této konceptualizace tkví v naší zkušenosti s tím, že když je někde těžký vzduch, špatně se tam dýchá a bude tam tudíž i *dusno*. Jako by se tam předchozím dýcháním spotřeboval veškerý vzduch (SJČ), proto tam nelze plnohodnotně dýchat, tedy „žít“, resp. „být“. SSJČ uvádí jako jeden z významů slova *vzduch* právě „atmosféra“, ovšem v onom přeneseném významu „prostředí“. S tím se pojí častá systémová kolokace *čistý vzduch*; ve vyjádření *vyčkat, až bude čistý vzduch* spojení označuje „volno, bezpečno“ (SSJČ). Pokud je někde *čistý vzduch*, znamená to například, že v okolí není nikdo pro nás nepříjemný či častěji přímo nějakým způsobem nebezpečný – můžeme tedy volně dýchat.

K poněkud jinému stavu se vztahuje *těžký vzduch*, resp. *dusno* či *dusná atmosféra*. Je tedy důležité, zda je pro nás vzduch (přeneseně *atmosféra* ve významu „prostředí“) *dýchatelný* (ČSVS). Vzduch obecně může být totiž *čerstvý, svěží, čistý*,

zdravý a nebo také *nedýchatelný, těžký* a *dusný* (ČSVS). Povaha ovzduší – atmosféry – je charakterizována způsobem, jakým dýcháme. Tato metonymie se tudíž snadno metaforizuje pro vyjádření atmosféry v abstraktním významu „prostředí“.

Na tomto základě lze formulovat konceptuální metaforu (z metonymie)
KVALITA DÝCHÁNÍ JE CHARAKTER PROSTŘEDÍ / NÁLADY.

2.1.1.2 Aktivita

Další cílovou oblastí míníme, že dech signalizuje různé aspekty lidské aktivity, které jsou s dechem spojeny. Podle dechu poznáme, kolik má pro aktivitu dotyčný **síly**, což dokládají starší frazémy jako *mít dech jako měch* (SSJČ) či snad *dudy velké, ale dechu málo* (ČSVS). Skrze dech také vyjadřujeme **míru** během aktivity v širokém slova smyslu (*jedním dechem vypovědět*: „naráz“, SSJČ, SSČ). Prostřednictvím dechu, resp. oddechu vyjadřujeme také útlum aktivity, tedy **odpočinek**,¹⁰⁶ např.: *ještě si ani pořádně neoddychl a už musí běžet dál* (ČSVS).

Podle SSJČ a ČSVS je u člověka zaznamenáno zhruba „15-16 dechů za minutu“. Podle *Encyklopedie lidského těla* člověk běžně „vdechuje a vydechuje asi 500 ml vzduchu 12krát až 17krát za minutu“ (Smith a kol., 2005, s. 141). Způsob dýchání a frekvence respiračního pohybu jsou však faktory závislé nejen na aktivitě fyzické, ale i psychické. Obecně tedy při zvýšeném úsilí dýcháme jinak; někdy přitom platí, že „tempo a hloubka dýchání mohou být vědomě modifikovány“ (tamtéž). Také podotkneme, že „tempo a objem automaticky narůstají, když tělo potřebuje více kyslíku, jako třeba při cvičení“ (tamtéž). Připomněli jsme tedy metonymický základ metaforických přenosů vztahujících se k aktivitě, které nyní uvádíme v následujícím pořadí:

Síla

Metonymicky se skrze dech vyjadřujeme o průběhu fyzické aktivity; tuto metonymii pak metaforicky přenášíme ve vyjadřování a aktivitě psychické. Síla je zde tudíž pojímána ve významu „psychická energie“. Například metaforickým užitím spojení *druhý dech* máme na mysli „obnovenou životní energii“ (SČFI 1). Ukazateli psychické síly mohou být vyjádření typu *mít krátký dech, nestačí dech, pozbývat dechu, pracoval do posledního dechu*, která vyjadřují, že někdo už „pozbývá sil“.

¹⁰⁶ To reflektuje rovněž Pajdzińská ve své studii, 1999, s. 53.

Dokud mu stačil dech (PSJČ) je ekvivalentní hyperbole *až do posledního dechu* ve významu „vší silou“ (SČFI). PSJČ uvádí dále příklady: *opouštěl ji dech; došel / vyšel jí dech* – v těchto vyjádřeních lze lexém *dech* někdy přímo nahradit výrazem *síla*. V tomto směru sem patří i následující vyjádření z SČFI 2: *být hotov s dechem* („v úporné konkurenci, nemít už sílu nebo nemoct pokračovat“); *chytit dech* („zorientovat se, vzpamatovat, přizpůsobit“ např. začínající podnik); *chytit / dostat druhý dech* („překonat krizi, najít novou energii, vzchopit se a dokázat pokračovat dál, příp. zlepšit svou pozici“); *lapat / zalapat po dechu* a *nestačit s dechem* (ostrá konkurence: „nestačit tempu a začít projevovat známky krize, konce“, „nemít dost sil“); *vystačit / vydržet s dechem* („vydržet až do cíle / do konce“); *ztrácet dech* („ztrácet síly a schopnost konkurovat, začít zaostávat, nestačit už“); *ztratit dech* („ztratit sílu nebo schopnost výkonu, nevydržet tempo a ochabnout“).

Poslední vyjádření SSJČ vykládá jako „nevystačit se silami“. Dále se zde uvádí frazém *dech se mu až zatajil* ve významu „není schopen pokračovat“.

Z uvedených příkladů lze dedukovat konceptuální metaforu (z metonymie)
DECH JE SÍLA POTŘEBNÁ K AKTIVITĚ.

Míra

V této části se zaměříme na ta vyjádření, která označují, jakým způsobem daná aktivita probíhá. V kapitole II jsme si ukázali na rovině derivátů a kolokací, že pojem *dechu* pro člověka představuje mimo jiné určitou míru (*nádech, doušek, jedním dechem, bez dechu* atp.). Tak například *jedním dechem / jedním douškem / bez oddechu / v jednom kuse* znamená „bez přerušování řeči, rychle a naráz, najednou“: *Jedním dechem vypověděl, co zažil* (SČFI 1).

Jak vyplývá z posledního uvedeného příkladu, aktivitou je rovněž komunikace – *vypovědět něco jedním dechem* se může vztahovat i k její obsahové rovině, pokud je vyjádření užíváno ve významu „v témže projevu současně, zároveň i něco jiného, co si odporuje“: *Nabízel svému protivníkovi smír a jedním dechem ho urážel* (SČFI 1). SSJČ uvádí v tomto směru příklad *říkat jedním dechem to i ono*.

Do cílové podoblasti míry řadíme také jakousi variantu *dechu* *doušek*. Jugmann uvádí příklad: *Třeba bylo jedním tchem vypít* (douškem). Dále uvádí *mluviti / píti / činiti něco bez oddechu* (*vypil tu sklenici bez oddechu*: „jedním douškem“). PSJČ uvádí mj. tento příklad: *Četla jediným dechem po celou noc* („nepřetržitě“).

Někdy však nemusí být patrné, že dech představuje míru. V souvislosti s tím sem řadíme také tato vyjádření: *bránit se / bojovat do posledního dechu* ve významu „vytrvale, úporně“ (ČSVS).

Další konceptuální metaforou (z metonymie) je tudíž **DECH JE MÍRA AKTIVITY**.

Odpočinek

Ve druhé kapitole práce jsme pojednali o tom, že odpočinek je také jednou z cílových oblastí metafor založených na somatismu *plíce* (s. 38). Zkušenostně se zde vychází z volného dechu, v jehož rámci můžeme dýchat volně, nikoli zrychleně a ztěžka jako během zvýšené aktivity. Již v ČSVS najdeme pro význam „odpočinout si“ mimo jiné také sloveso *vydýchat se*. S *oddechem* podle ČSVS souvisí kromě uklidňování rozbouřeného dechu a odfukování si právě odpočívání. *Nabrat dech* podle SČFI 2 znamená metaforicky „odpočinout si a získat nové síly“. V rámci toho je uvedena řada vyjádření typu *upocený oráč si s chutí pooddechl*, což znamená „nabírat nový dech, odpočívát, zotavovat se“ (po namáhavém / zrychleném dýchání). Už také Jungmann ve svém slovníku uvádí pro nás vhodné ilustrační příklady: *žádného oddechu neměti; dejme bídě oddech míti* nebo *nedám si oddechu, až dluh oddělám*.¹⁰⁷ Z toho lze vyvozovat poslední metaftonymii **ODDECH JE ODPOČINEK**.

2.2 „Čisté“ metafory (personifikace)

Motto: „*Dech je vítr*.“ (Natálka, 6 let)

V případě „čistých“ metafor, v rámci kterých se dechu a dýchání připodobňuje na základě podobnosti projev nějakého konkréta (vanutí, teplota) či abstrakta, mluvíme o **personifikacích** (podle Lakoffa a Johnsona typ ontologických metafor). Personifikace je zároveň projevem antropocentrismu (viz kap. I.).

V českém jazykovém obrazu světa „dýchá“ to, co hřeje nebo vane – projevuje se tedy podobně jako (dýchající) člověk. Různým objektům přisuzujeme dech, protoženavozují určitý smyslový vjem, který nám dýchání připomíná.¹⁰⁸ To znamená, že i zde je pro konceptualizaci důležitá tělesná zkušenost, avšak neexistuje

¹⁰⁷ A také na tom samém místě vysvětluje, že *bez oddechu* znamená „neustále“, tedy nepřetržitě bez přestávky, bez odpočinku, což hraničí s cílovou podoblastí míry.

¹⁰⁸ Viz pojednání o antropocentrismu a antropomorfismu v kap. I., s. 21–22.

zde (jako v dosud uvedených případech) metonymický základ. Jde o „čisté“ přenesení významu na základě metaforického principu. Z pohledu SSJČ se tedy budeme zabývat významy 4. „(co, čím) vydávat, šířit, vyzařovat“ a 5. „(odkud) jemně, lehce se šířit“. Pro konceptualizaci je zde klíčová hmatová zkušenost, ačkoli jde o poněkud těžko postižitelný způsob připodobňování, jak uvidíme dále.

2.2.1 Cílové oblasti

2.2.1.1 Teplota

Personifikovaným objektům v prvním případě přisuzujeme dýchání na základě vydávání teploty. Zdrojovou oblastí je zde vlastně teplota lidského dechu (tedy jakýsi významový profil), ačkoli na základě této zkušenosti v češtině lze konceptualizovat i chlad, tedy ne jen teplotu ryze „lidskou“. Klíčové je pravděpodobně to, že *dýchat* může přeneseně znamenat „vydávat něco“ (srov. SSJČ).

Dýchání je zde ovšem specificky tedy užíváno ve významu „vydávat teplotu“: *lesy dýchaly mrazem, kamna dýchala teplo, pec pozdě v noci ještě dýchala, z průjezdu domu dýchá chlad* (SSJČ). V SJČ najdeme i příklad *kamna dýchají*, tudíž „sálají“. Patří sem také genitivní spojení *žhavý dech slunce* nebo *horký dech pece* (SSJČ).

Na základě uvedených příkladů stanovujeme konceptuální metaforu **DECH JE TEPLOTA**.

2.2.1.2 Přítomnost („vanutí“)

V rámci druhé cílové oblasti můžeme za oblast zdrojovou považovat vanutí dechu, které vždy indikuje přítomnost, resp. blízkost něčeho. Již Jungmann uvádí příklad: *Pýcha čertem dýchá*, který znamená, že v pýše *je* čert, tedy něco špatného, zlého. Když něco abstraktního v něčem nebo někde *je*, říkáme, že to na nás *dýchá* (příp. čiší, resp. *vyzařuje*).

Při klasifikaci metaforických vyjádření založených na slovesu *dýchat* zde dále budeme vycházet z významového členění SSJČ, který stanovuje dva metaforické významy (4. „(co, čím) vydávat, šířit, vyzařovat“ a 5. „(odkud) jemně, lehce se šířit“). Zatímco v jednom významu *dýchat* vyžaduje pravovalenční doplnění (co, čím), význam 5 vyžaduje doplnění levovalenční (odkud). V obou případech lze sloveso *dýchat* často nahradit slovesem *být*.

Existuje zde i možnost jisté kombinace jako *dýchlo z ní mládí* (zde příznačný význam „zavanulo“), *ze zasněžených chaloupek dýchá vánoční nálada* nebo *láska dýchá z každé řádky dopisu* (SSJČ).

Významu 4 zde pak odpovídají vyjádření *v horách všechno dýchalo jarem*, *domov dýchá na něj vzpomínkou* (SSJČ) nebo *Tvé šedé oko žářem dýše* (PSJČ).

Významu 5 odpovídají vyjádření typu *svěží vánec dýchá z luk* ve významu „zavanulo“ (SSJČ).

Základ konceptualizace tkví v tom, že na nás něco „vane“, tedy „dýchá“. Personifikovat lze takto mimo jiné například smrt: *dech smrti* označuje „příznak, předzvěst nebezpečí zániku života“, například *ovanul ho dech smrti* (SČFI 1). Jakmile na nás tedy smrt *dýchla*, znamená to, že se „přiblížila, byla nablízku.“

Vidíme, že dýchání zde vlastně umožňuje signalizaci toho, že je někde něco přítomno, resp., že je to patrné, evidentní či přímo „na dosah“ (nějaká kvalita, entita atp.). Tato blízkost může být hodnocena jak pozitivně (*láska dýchá z každé řádky dopisu*), tak negativně (*ovanul ho dech smrti*). Z toho zde vyvozujeme poslední konceptuální metaforu založenou na zkoumaných pojmech: **DECH JE PŘÍTOMNOST (NĚČEHO)**.

Závěry

Cílem této bakalářské práce bylo postihnout, jak se pojem dechu a dýchání uplatňuje ve zdrojové oblasti konceptuálních metafor, k jakým cílovým oblastem se vztahuje, a na závěr zformulovat, jaké jsou konkrétní konceptuální metafory. Z českého jazykového materiálu vyplynulo, že četná metaforická vyjádření vycházejí z metonymie. Dospěli jsme tak k rozčlenění materiálu na metafory z metonymií a metafory „čisté“. V souladu s kognitivně orientovanými lingvistickými teoriemi a metodami jsme se nakonec tedy zaměřili na všechna nepřímá vyjádření – metaforická i metonymická–, která jsou založena na tělesné zkušenosti s dechem.

Po představení teoreticko-metodologických východisek jsme ve druhé kapitole věnovali pozornost zkoumanému sémantickému okruhu, jak je zachycen ve vybraných českých slovnících. V první řadě byl představen významový potenciál zkoumaných pojmů, zejména v souvislosti s výkladem slovesa *dýchat* v SSJČ, jež představuje popis základních metonymických významových profilů („2. vdechnout, vydechnout“, „3. být, žít“) a metaforicky přenesených významů („4. (co, čím) vydávat, šířit, vyzařovat“; „5. (odkud) jemně, lehce se šířit“). V části o etymologii jsme se zabývali především jazykově doložitelným kulturním konceptem (metonymie DECH / DÝCHÁNÍ ZA ŽIVOT → metafora DECH JE DUCH / DUŠE). Dále jsme se zabývali významem některých derivátů (*nádech, výdech, oddech, doušek* atd.), ale také určitými kolokacemi, jež často označují míru, případně specifickou měrnou jednotku (*bez dechu, jeden dech* apod.).

Třetí kapitola se zabývala popisem zkušenostního základu spojeného s dechem a dýcháním, jež je pro plné pochopení konceptuálních metafor důležitý. Popsali jsme, jak je dech vnímán „zvenku“ jednotlivými smysly (pára, pohyb, zvuk, vanutí, specifická teplota), ale také, jak ho vnímáme „zevnitř“ svým vlastním vnitřním smyslem (volný a těžký dech atp.). Tím bylo zároveň představeno, jakým způsobem se tyto skutečnosti odráží v jazyce.

V první řadě se ukázalo, že nepřímá vyjádření pojednávající o člověku mají primárně metonymický charakter (nejčastěji zastupují fyzický stav: *už nestačí s dechem* atp.) a teprve poté bývají sekundárně metaforicky přenášeny (*už nestačí dechem* ve významu „dochází mu psychické síly“ atp.).

Ve stěžejní čtvrté kapitole práce jsme tedy nejprve podrobněji rozebrali metonymičnost vyjádření fixovaných ve frazeologických slovnících, abychom se

postupně dostali k popisu metaftonymií (metafor z metonymií). Pro metaftonymie byly stanoveny cílové oblasti **stav** (emoce, svoboda, atmosféra) a **aktivita** (síla, míra, odpočinek). Pro podoblast emocí jsme formulovali metaforu ZPŮSOB DÝCHÁNÍ (PROJEV STAVU) JE EMOCE (*vyrazilo mu to dech, se zatajeným dechem...*); pro podoblast svobody MOŽNOST DÝCHÁNÍ JE SVOBODA (*znemožňoval jí dýchání, připravoval ho o dech...*) a pro podoblast atmosféry KVALITA DÝCHÁNÍ JE CHARAKTER PROSTŘEDÍ / NÁLADY (*dusná atmosféra, čistý vzduch, nedýchatelno...*). Dále jsme pro podoblast síly formulovali metaforu DECH JE SÍLA POTŘEBNÁ K AKTIVITĚ (*ztrácel dech, vystačil s dechem...*); pro podoblast míry DECH JE MÍRA AKTIVITY (*jedním dechem, je na dech pryč...*) a pro podoblast odpočinku ODDECH JE ODPOČINEK (*oddechnout si, dopřát si oddechu...*).

Při analýze personifikací (ontologických metafor), tedy „čistých“ metafor přisuzujícím na základě podobnosti dýchání neživým objektům a abstraktům, byly stanoveny cílové oblasti **teplota** a **přítomnost** („vanutí“). Na základě dostupných systémových dat jsme formulovali konceptuální metafory DECH JE TEPLOTA (*lesy dýchaly mrazem, kamna dýchala teplo...*) a DECH JE PŘÍTOMNOST (NĚČEHO) (*ze zasněžených chaloupek dýchá vánoční nálada, láska dýchá z každé řádky dopisu...*).

Seznam pramenů a použité literatury

1. Prameny

Český národní korpus – SYN2010. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha, 2010. Dostupné z WWW: < <http://www.korpus.cz> >.

ČELAKOVSKÝ, F. L.: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*. Praha: LIKA KLUB, 2000.

ČAPEK, K.: *Krakatit*. Městská knihovna v Praze, 2009. Dostupné z WWW: <<http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/34/75/44/krakatit.pdf>>.

HALLER, J. (ed.): *Český slovník věcný a synonymický II*. Praha: SPN, 1974.

HUGO, J.: *Slovník nespisovné češtiny*. Praha: Maxdorf, 2009.

JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý*. Praha: Academia, 1989.

KLÉGR, A.: *Tezaurus jazyka českého*. Praha: NLN, 2007.

MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1971.

MRHAČOVÁ, E.: *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a v idiomatice*. Tematický frazeologický slovník II. Ostrava: FF OU, 2000.

PALA, K. – VŠIANSKÝ, J.: *Slovník českých synonym*. Praha: NLN, 2001.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: SPN, 1935–1955. Dostupné z WWW: <<http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/>>.

REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001.

Slovník české frazeologie a idiomatiky: II – Výrazy neslovesné; III – Výrazy slovesné. Praha: Academia, 1988, 1994.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 2005.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia, 1989. Dostupné z WWW: <<http://ssjc.ujc.cas.cz>>.

VÁŇA P. – TRÁVNÍČEK, F.: *Slovník jazyka českého*. Praha: F. Borový, 1937.

2. Literatura

BARTMIŃSKI, J.: „Język w kontekście kultury“. In: BARTMIŃSKI, J. (ed.): *Współczesny język polski*. Lublin: UMCS, 2000, s. 13–22.

BARTMIŃSKI, J.: *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: UMCS, 2009.

BARTMIŃSKI, J., NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, S.: „Profily a subjektová interpretace světa“. In: *Slovo a smysl / Word and Sense*, 4, 2007, č. 8., s. 310–321.

BECKER, U. (přel. P. Patočka): *Slovník symbolů*. Praha: Portál, 2002, s. 50, 59.

BOZDĚCHOVÁ, I.: *Současná terminologie (se zaměřením na kolokační termíny z lékařství)*. Praha: Karolinum, 2009.

BOZDĚCHOVÁ, I.: „Obraz lidského těla v lékařském názvosloví“. In: VAŇKOVÁ, I., PACOVSKÁ, J. (eds.): *Obraz člověka v jazyce*. Praha: FF UK, 2010, s. 101–108.

CROFT, W.: „The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies“. In: *Cognitive Linguistics* 4, 1993, s. 335–70.

ČERMÁK, F.: *Jazyk a jazykověda*. Praha: Karolinum, 2001.

ČERMÁK, F.: *Lexikon a sémantika*. Praha: NLN, 2010.

ČERNÁ, A. M.: *Staročeské názvy chorob*. Praha: Karolinum, 2009.

ČURDOVÁ, V.: *Jazykový obraz nohy / nohou v češtině*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2011.

CHLUP, R. a kol.: *Pojetí duše v náboženských tradicích světa*. Praha: DharmaGaia, 2007.

FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985.

GEERAERTS, D. – CUYCKENS, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press, 2007.

GOOSSENS, L.: „Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic actions“. In: *Cognitive Linguistics* 1, 1990, s. 323–340. In: DIRVEN, R. – PÖRINGS, R. (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2002, s. 349–377.

GREGORCZYKOWA, R.: *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa, 2001, s. 162.

GROF, S. (přel. V. Horák): „Holotropní dýchání: nové perspektivy v psychoterapii a sebezkoumání“. In: *Nové perspektivy v psychiatrii a psychologii*. Praha: Moraviapress, 2007, s. 79–84.

FEYAERTS, K.: „Metonymic hierarchies: The conceptualization of stupidity in German idiomatic expressions“. In: PANTHER, K. – RADDEN, G. (eds.): *Metonymy in language and thought*. Amsterdam: John Benjamins, 1999, s. 309–322.

FEYAERTS, K.: „Refining the inheritance hypothesis: Interaction between metaphoric and metonymic hierarchies“. In: BARCELONA, A. (ed.): *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, s. 59–78.

JOHNSON, M.: *The Body in the Mind*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987.

KÖVECSES, Z.: Anger: Its language, conceptualisation, and physiology in the light of cross-cultural evidence. In: TAYLOR, J. R. – MACLAURY, R. E. (eds.): *Language and the cognitive construal of the world*. Berlin: Mouton de Gruyter, 1995, s. 181–196.

LAKOFF, G.: *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.

LAKOFF, G. (přel. D. Lukeš): *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.

LAKOFF, G., JOHNSON, M. (přel. M. Čejka): *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

NIEMEIER, S.: „Straight from the heart—metonymic and metaphorical explorations“. In: BARCELONA, A. (ed.): *Metaphor and metonymy at the crossroads: A cognitive perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, s. 195–213.

NĚMEC, I.: „Odras předkřesťanského a křesťanského modelu světa v jazyce“. In: *Slovo a slovesnost* 55, 1994, č. 4, s. 263–269.

PACOVSKÁ, J.: *K hlubinám studákovy duše: didaktika mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu*. Praha: Karolinum, 2012.

PAJDZIŃSKA, A.: „Metafora pojęciowa w badaniach diachronicznych“. In: PAJDZIŃSKA, A.: *Przeszłość w językowym obrazie świata*. Lublin: UMCS, 1999, s. 51–65.

PAJDZIŃSKA, A.: „Kategorie strukturující jazykový obraz světa: antropocentrismus a opozice ‚vlastní‘ – ‚cizí‘“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 27–44.

PATOČKOVÁ, D.: *Obraz života a smrti v českém jazykovém obrazu světa*. Diplomová práce. Praha: FF UK, 2006.

PETRŮ, M.: *Kognitivní věda. Úvod do problematiky*. Ostrava: FF OU, 2005.

RADDEN, G. – KÖVECSES, Z.: „Towards a theory of metonymy“. In: PANTHER, K. – RADDEN, G. (eds.): *Metonymy in language and thought*. Amsterdam: John Benjamins, 1999, s. 17–59.

SMITH, T. a kol.: *Encyklopedie lidského těla*. Praha: Fortuna Print, 2005.

THAGARD, P.: *Úvod do kognitivní vědy*. Praha: Portál, 2001.

TOKARSKI, R.: „Konotace – prototypy – otevřené definice“. In: SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 13–25.

TRÁVNÍČEK, J.: Doslov. In: TURNER, M.: *Literární mysl*. Brno: Host; s. 247–270.

VAŇKOVÁ, I. a kol.: *Co na srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, I.: *Nádoba plná řeči*. Praha: Karolinum, 2007.

VAŇKOVÁ, I.: „Kognitivní lingvistika v kulturních souvislostech“. In: KRÁMSKÝ, D. (ed.): *Kognitivní věda dnes a zítra*. Liberec: Bor, 2009, s. 243–256.

VAŇKOVÁ, I.: „Tělesnost a studium somatismů v perspektivě antropologické lingvistiky“. In: VAŇKOVÁ, I. (ed.): *Tělo, smysly, emoce v jazyce*. Praha: FF UK, 2012, s. 63–77.

VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I.: „Metafora v myšlení a jazyce“. In: *Čeština doma a ve světě* 1-2, 2003, s. 31.